

Brseč u kasnom srednjem i ranom novom vijeku

Kuljiš, Iva

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:541632>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet u Rijeci

Studijska grupa: Povijest umjetnosti i engleski jezik i književnost

Studentica: Iva Kuljiš

BRSEČ U KASNOM SREDNJEM I RANOM NOVOM VIJEKU

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Marijan Bradanović

Rijeka, srpanj 2019.

Sažetak

Ovaj rad obrađuje urbanizam i arhitekturu Brseča u razdoblju kasnog srednjeg vijeka i ranog novog vijeka, koje stilski odgovara razdoblju kasne gotike, renesanse i baroka. U radu se analizira srednjovjekovna urbanistička podloga grada kao i fortifikacijska, sakralna i stambena arhitektura koja nastaje u rasponu od 15. do 18. stoljeća. U sklopu fortifikacijske arhitekture obrađuje se obrambena kula, ostaci srednjovjekovnog kaštela i gradski bedemi. Sakralna arhitektura obuhvaća srednjovjekovnu župnu crkvu sv. Jurja koja je temeljito pregrađivana tijekom kasnijih razdoblja, ali i njene pobočne crkve koje se nalaze u neposrednoj blizini gradske jezgre. U pregledu stambene arhitekture temeljitije se analiziraju najreprezentativniji primjeri stambene gradnje iz razdoblja ranijeg novog vijeka.

Ključne riječi: Brseč, arhitektura, urbanizam, kasni srednji vijek, rani novi vijek

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Povijesni kontekst	4
2.1 Povijest Brseča	8
3. Urbanizam Brseča	13
3.1. Usporedba urbanističke situacije Brseča i Mošćenica	18
4. Fortifikacijska arhitektura	22
4.1 Kaštel.....	23
4.2. Sjeverna kula – zvonik	27
4.2.1. Usporedba zvonika u Brseču, Mošćenicama i Kastvu	29
4.3. Gradske zidine.....	30
5. Sakralna arhitektura	33
5.1. Župna crkva sv. Jurja	34
5.1.1. Usporedba s crkvama iz tipske skupine.....	40
5.2. Crkva sv. Stjepana Mučenika.....	42
5.3. Crkva sv. Marije Magdalene	43
5.4. Crkva sv. Križa.....	45
5.5. Crkve sv. Martina, sv. Jelene i sv. Nikole.....	46
5.6. Crkve sv. Margarete, sv. Andrije i sv. Trojstva	47
6. Stambena arhitektura	48
6.1. Kuća „pokojne Ulije“ i „Mašunerija“	52
7. Zaključak.....	55
8. Popis literature	59
9. Popis priloga	62

1. Uvod

Malo primorsko naselje Brseč koje se smjestilo na jednoj od mnogobrojnih litica podno Učke predstavlja značajno poglavlje urbanističke povijesti Liburnije, ali i ostatka istarskog poluotoka. Stoljećima je bio pogranično naselje, te je kao takvo imao važnu ulogu tijekom ratnih zbivanja, ali i za vrijeme mirnih razdoblja. Međutim, zanemarivan je tijekom arheoloških, konzervatorskih i povijesno-umjetničkih terenskih istraživanja, a njegova povijest nije dovoljno temeljito istražena niti sustavno zapisana. Stoga je ovaj rad zamišljen kao sinteza svih prikupljenih podataka o urbanističkom razvoju Brseča, kao i arhitektonskim realizacijama u vremenskom periodu kasnog srednjeg do ranog novog vijeka, koje stilski odgovara razdoblju gotike, renesanse i baroka.

Iako bi naslov ovog rada mogao upućivati na širi tematski i vremenski kontekst, naglasak rada stavljen je na urbanizam i graditeljstvo grada tijekom 15., 16. i 17. stoljeća. Urbanistički promatrano u tom vremenskom rasponu nastaje povijesno središte srednjovjekovnog Brseča, mada se na području kaštela i župne crkva sv. Jurja vjerojatno i stoljećima ranije prostiralo naselje. Povijest Brseča u kasnom srednjem i ranom novom vijeku je poput povijesti susjednih urbanih naselja na području liburnijske Istre bila izrazito burna i obilježena ratnim razaranjem. K tomu, područje na kojem se Brseč razvio nije omogućavalo intenzivniju poljodjelsku djelatnost a ni razvoj drugih značajnijih gospodarskih aktivnosti a sve se to odrazilo i na urbanističku sliku naselja. Ovaj rad nastoji usustaviti sve poznate podatke u koherentnu cjelinu i pritom barem djelomično razjasniti zamršenu problematiku naselja na području liburnijske Istre u kasnom srednjem i ranom novom vijeku.

Poglavlja diplomskog rada podijeljena su na tri veće cjeline – povijesni dio te urbanizam i arhitektonsku analizu. Manje cjeline detaljnije obrađuju pojedine aspekte problematike. Prvo poglavlje predstavlja povijesni uvod u temu rada i razlaže povijesne okolnosti koje su zatekle Istru i Brseč u ciljanom vremenskom okviru. Pritom donosi političke i gospodarske podatke koji objašnjavaju povijesnu pozadinu spomenutog teritorija.

Drugo poglavlje odnosi se na urbanizam, stoga se u njemu analizira razvoj grada od srednjovjekovnog burga do novovjekovnog naselja koje se razvilo unutar perimetara gradskih zidina. To je poglavlje koje postavlja uporište analizama arhitektonskih spomenika u nastavku rada, budući da se sve kasnije graditeljske realizacije oslanjaju na srednjovjekovnu urbanističku shemu. Analiza se oslanja na radove Olge Magaš čija su istraživanja poslužila kao baza za pregled urbanističkog razvoja Brseča u ovom radu.

Iduća poglavlja podijeljena su prema vrstama arhitekture i u njima se, kada je to moguće, nastoji donijeti stilska analiza reprezentativnih arhitektonskih primjeraka, ukoliko je moguća. Treće poglavlje posvećeno je fortifikacijskoj arhitekturi Brseča. Sačuvani su samo fragmenti nekadašnjeg obrambenog sustava, dok je jezgru starog naselja, odnosno utvrđeni srednjovjekovni kaštel, zauzela gradnja 19. stoljeća. Međutim, pomalo nekonvencionalno, u ovome je poglavlju donijeta analiza današnjeg zvonika, čija je izvorna uloga bila upravo ona obrambena. On je ujedno i najbolje očuvano zdanje fortifikacijske arhitekture, a kao takav može stajati uz bok svim drugim zvoncima liburnijske Istre. Iz tog razloga provedena je komparativna analiza odabranih primjera.

Slijedeće poglavlje obrađuje sakralnu arhitekturu koja obuhvaća najambicioznija i najbolje očuvana arhitektonska ostvarenja na području Brseča u razdoblju kasnog srednjeg vijeka. Sakralna gradnja u užoj okolici grada broji četiri očuvane crkve, od kojih je samo jedna novovjekovna realizacija s početka 18. stoljeća, dok su ostale podignute tijekom srednjeg vijeka, a u kasnijim stoljećima više ili manje pregrađivane i obnavljane. Poglavlje u najvećoj mjeri obuhvaća problematiku oko datacije, intervencija i stilske analize župne crkve sv. Jurja, a u manjoj se mjeri odnosi i na filijalne crkve koje se nalaze u neposrednoj blizini nekadašnjih gradskih bedema. Poglavlje također spominje i tri manje crkve za koje se zna da su u prošlosti postojale, ali ih danas više nema.

Posljednje poglavlje dotiče se stambene arhitekture, koja svoj procvat doživljava upravo krajem vremenskog okvira koje zahvaća ovaj rad, odnosno u 17. stoljeću. To je razdoblje obilježeno gospodarskom stabilizacijom koja će se povoljno odraziti na graditeljstvo svih liburnijskih gradova, pa tako i u Brseču. Unatoč graditeljskom zamahu, kuće ostaju poprilično skromne u dimenzijama i stilu, no čini važnu stavku unutar areala stare gradske jezgre.

Oskudna povijesna dokumentacija, kao i odsutnost terenskih istraživanja na području Brseča otežavaju cjelovitiji pristup arhitektonskoj građi naselja. Međutim, uz pomoć provedenih istraživanja, moguća je djelomična rekonstrukcija povijesnog razvoja Brseča u periodu kasnog srednjeg i ranog novog vijeka. Ovaj vremenski okvir poprilično je problematičan prilikom istraživanja ostalih, čak i onih mnogo većih, gradova na području Istre, ali i čitave Hrvatske, što se posebno odražava na primjer malog naselja na rubnom prostoru austrijske države. Relevantne literature ima izrazito malo, stoga se rad temelji na svega nekoliko važnih naslova koji čine temelj ovog istraživanja.

Rad na terenu pokazao se izrazito bitnim prilikom istraživanja problematike s područja povijesti umjetnosti, posebice u vidu pronalaženja i istraživanja arhitektonskih tragova iz razdoblja na koje je fokusiran ovaj rad. U ovaj rad uključen je obilazak terena stare jezgre Brseča te obližnjih crkava koje se nalaze izvan perimetara gradskih zidina, ali najviše do oko pet stotina metara udaljenih od naselja. Tijekom terenskog rada zapaženi su određeni elementi koji su istaknuti tijekom pisanja ovog rada. Uz interpretaciju rezultata iz korištene literature, predstavljaju bazu ovog diplomskog rada. Kronični manjak stručnih konzervatorskih i arheoloških istraživanja, onemogućuje u potpunosti pregledan pristup očuvanim spomenicima, i tek bi detaljnije buduće analize trebale potvrditi ili opovrgnuti uvriježene pretpostavke s kojima se u popularnoj literaturi barata kao znanstvenim činjenicama. Međutim, ovaj rad predstavlja tek prvi korak u sveobuhvatnijem istraživanju i zapravo donosi kritički pregled objavljene znanstvene građe na ovu temu, više nego li nove spoznaje i zaključke.

2. Povijesni kontekst

Brseč je malo primorsko naselje smješteno na obali kvarnerskog zaljeva podno Sisola. Iako se geografski nalazi na istočnoj obali Istre tj. istarskoga poluotoka, ono je danas u sastavu Primorsko-goranske županije, svega dvadesetak kilometara udaljeno od Lovrana u smjeru Labina. Unatoč nalazima koji ukazuju da je područje bilo naseljeno već u prapovijesti, Brseč se prvi put spominje tek u srednjem vijeku. Povijesno gledano, Brseč je oduvijek bio vezan uz područje Liburnije, koja je od razvijenog srednjeg vijeka bila dijelom austrijskih feudalnih posjeda. No, da bi se razumjela povijest samog Brseča, potrebno je u kratkim crtama sagledati i povijest ostatka Istre.

Povijest Istre u kasnom srednjem i ranom novom vijeku ispunjena je zanimljivim političkim i društvenim zbivanjima koja su uvelike oblikovala smjer njezinog života i razvoja. Svojevrsno „zlatno doba“, Istra doživljava za vrijeme Rimskog Carstva kada se u priobalju razvijaju u potpunosti uređena urbana središta poput *Pole* i *Parentiuma*, gradova koji su imali rang kolonija dok se starosjedilačko stanovništvo, povuklo u unutrašnjost poluotoka. Krajem 1. st. pr. Kr. za vrijeme cara Augusta dolazi do povoljne političke situacije i razdoblja mira koji će se povoljno odraziti na čitavo Carstvo pa tako i gradove na istarskoj obali u kojima dolazi do gospodarskog, kulturnog i arhitektonskog procvata.¹

S pojavom kršćanstva te prodorima barbara u Rimsko Carstvo dolazi do gospodarskih, društvenih i političkih promjena koje su utjecale na život u Istri. Zbog prirodnih barijera na sjeveru poluotoka, germanska i azijska plemena koja u naletima pristižu do granica Carstva uglavnom zaobilaze Istru, međutim u njoj se sve više nastanjuju izbjeglice s područja Panonije i ostalih dunavskih provincija, uglavnom tijekom 4. i 5. stoljeća.² Započinje razdoblje sporog propadanja Rimskog Carstva, što se posljedično odražava na gospodarstvo i trgovinu u istarskim gradovima. Nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva Istra potpada pod vlast herulskog kralja Odoakra, a samo jedno desetljeće kasnije ulazi u sastav države koju u sjevernoj Italiji, Istri i Dalmaciji osniva ostrogotski kralj Teodorik.³

¹ Matijašić, R., *Povijest: Kraj Rimske Republike i početak Carstva*, Istarska Enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182>, pristupljeno 20. 2. 2019.

² Matijašić, R., *Povijest: Kasno rimsko doba*, Istarska Enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182>, pristupljeno 22. 2. 2019.

³ Matijašić, R. (bilj. 2), dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182>, pristupljeno 22. 2. 2019.

Godine 538. bizantski car Justinijan osvaja Istru te će ona, uz kraću langobardsku uzurpaciju sredinom 8. stoljeća, ostati pod Bizantskim carstvom sve do Franačkog osvojenja 788. godine.⁴ S Francima se međutim javlja i feudalizam koji će u potpunosti izmijeniti politički i gospodarski ustroj istarskih gradova i naselja. Ta su stoljeća također popraćena i dolaskom Slavena koji počinju nastanjivati poluotok i polako se asimilirati s lokalnim stanovništvom.

Nakon podijele Franačkog Carstva, Istra će pripasti Svetom Rimskom Carstvu Njemačkog Naroda te će njome vladati njemački velikaši u 10. i 11. stoljeću. Međutim, prostor istočne Istre od Raše do Rječine, odnosno, područje Liburnije, postaje dijelom prvo Primorske Hrvatske, a potom i Hrvatskog kraljevstva sve do razdoblja između smrti hrvatskog kralja Stjepana II. 1091. godine i dolaskom na vlast Kolomana Arpadovića 1102. godine kada se pripaja Istarskoj markgrofoviji.⁵ Pojam Istarske markgrofovije označava geopolitičku situaciju u kojoj se izdvajanjem iz Carstva osniva samostalna marka, a njome vladaju markgrofovi koji je predaju svojim namjesnicima.⁶ Na taj način dolazi do destabilizacije centralne vlasti te gradovi, posebice oni na obali poluotoka, počinju razvijati samostalnost te s vremenom zadobivaju autonomiju kao komune.

Kada se granica markgrofovije krajem 11. stoljeća pomiče na Rječinu, tada liburnijske utvrde poput Lovrana, Veprinca i Kastva postaju od iznimne važnosti za sigurnost granica markgrofovije.⁷ Svojevrna „feudalna anarhija“ koja prevladava na poluotoku tijekom 11., 12. i 13. stoljeća dovest će do srušenja upravnog jedinstva i dovest će do stvaranja manjih feudalnih gospoštija kojima će vladati vlastelinske obitelji poput Schwarzenburga, Goričkih i Devinaca.⁸ Primjerice, grofovi Devinski rodbinskim vezama stječu posjede u sjeveroistočnoj Istri gdje stvaraju svoju gospoštiju, a u prvoj polovici 12. stoljeća preuzimaju i Rijeku, Veprinac te Mošćenice, dok grof Meinhard od Schwarzenburga u drugoj polovici istog stoljeća prisvaja biskupske posjede u središnjoj Istri i na taj način postavlja temelje kasnijoj Pazinskoj knežiji.⁹

Razvijeni srednji vijek u Istri obilježen je nastojanjima feudalaca da održe vlast nad svojim posjedima, dok se obalni gradovi poput Pule, Poreča i Kopra bore za sve veću samostalnost što će dodatno zamrsiti uplitanje Mletačke Republike u političku situaciju na poluotoku. Međutim,

⁴ Jurković, I., *Povijest: Rani srednji vijek*, Istarska Enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182>, pristupljeno 20. 2. 2019.

⁵ Jurković, I., *Istarska markgrofovija*, Istarska Enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1203>, pristupljeno 23. 2. 2019.

⁶ Bertoša, M., *Istarsko vrijeme prošlo*, Pula, 1978., 104.

⁷ Jurković, I., *Povijest: Razvijeni srednji vijek*, Istarska Enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182>, pristupljeno 22. 2. 2019

⁸ Bertoša, M. (bilj. 6), 104.

⁹ Bertoša, M. (bilj. 6), 104.

početkom 13. stoljeća Istra dolazi pod upravu Akvilejskog patrijarhata te postaje zonom suparništva patrijarha i Venecije koji nastoje osnažiti svoj politički utjecaj. Istarski se gradovi tada prirodno okreću Mletačkoj Republici kao saveznici protiv sve jačeg utjecaja Akvileje.

Već u drugoj polovici 13. stoljeća, postizanjem dogovora o zaštiti gradova, Mlečani na taj način uspostavljaju sve veću dominaciju nad sjeverozapadnom Istrom, da bi tridesetih godina 14. stoljeća osvojila i jugozapadne gradove s njihovim zaleđem. Treća faza postupnog prodora na poluotok odnosi se na razdoblje između 1411. i 1420. godine kada Venecija poražava akvilejskog patrijarha i napreduje prema središnjoj Istri. Gradovi poput Kopra, Umaga, Poreča, Rovinja, Pule, Labina i Plomina uz more te Roča, Buja i Oprtlja u unutrašnjosti postali su dijelom Mletačke Republike pod kojom će i ostati sve do njenog raspada krajem 18. stoljeća.¹⁰ Međutim, unatoč nastojanjima, Venecija nikad nije osvojila čitavu istočnu obalu, odnosno predio Liburnije koji se odnosi na područje sjeverno od Plomina do Rječine koji ostaje u rukama feudalnih gospodara, a kasnije ulazi u sastav Pazinske knežije.

Samo ime Pazinske knežije¹¹ počinje se upotrebljavati tek od 1374. godine kada Istarska grofovija nasljednim putem dolazi pod Habsburgovce, koji će ju postupno proširiti na kvarnerske posjede Devinskih krajem 14. stoljeća.¹² Pazinska je knežija u to vrijeme sačinjavalo područje Pazina i okolice, istočno područje Istre sjeverno od Plomina, dio Ćićarje i Šire područje Trsta, a jedan urbar s početka 16. stoljeću spominje sedam odvojenih gospoštija – Završje, Paz, Kršan, Račice, Momjan, Kožljak i Lupoglav.¹³

Istru 16. i 17. stoljeća obilježila su velika ratna razaranja, teške gospodarske i političke krize te prirodne nepogode poput izrazito hladnih zima, propalih ljetina te epidemija kuge i malarije. Tijekom ta dva stoljeća, epidemije su bile toliko teške da je došlo do prekida prometnih veza između mletačkog i austrijskog dijela Istre, kao i do kolapsa trgovačke i gospodarske povezanosti koji je bio jedan od važnijih trgovačkih središta za istarsko zaleđe.¹⁴ Zamijećen je izraziti demografski pad, polja su zapuštena, trgovina praktički onemogućena te posljedično dolazi i do gladi među stanovništvom.

Početkom 16. stoljeća, odnosno od 1508. do 1523. godine došlo je do mletačko-austrijskog sukoba u ratu Cambraiske lige u kojem će poprilično stradati oba dijela Istre, dok su se trzavice

¹⁰ Bertoša, M., *Istra: Doba Venecije*, Pula, 1995., 83.

¹¹ Pazinska knežija ili Pazinska grofovija, u literaturi su zastupljene obje inačice

¹² Bertoša, M. (bilj. 6), 106.

¹³ Jurković, I., *Pazinska knežija*, Istarska enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2040>, pristupljeno 2. 3. 2019.

¹⁴ Bertoša, M., Vrandečić, J., *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007., 88.

osjećale i nakon sklapanja mira. Osim u materijalnoj šteti, posljedice rata možda se najbolje mogu sagledati u problemu tzv. „diferencija“, odnosno graničnih mjesta, poput pašnjaka, pojilišta i šuma koje je koristilo stanovništvo obje države, stoga se nije moglo prepustiti jednoj ili drugoj strani, a njihovi korisnici neprestano su se međusobno sukobljavali.

U 17. stoljeću Istru će pogoditi još jedan ratni sukob koji će već oslabljenoj ekonomskoj i gospodarskoj situaciji nanijeti nove udarce. Uskočki rat vodit će se od 1615. do 1618. godine između Mletačke Republike i Habsburške Monarhije, a uključivanje uskoka prouzročit će dodatne probleme u još jednom mletačko-austrijskom sukobu. Uskoci će tako napadati mletački dio, posebice južni dio poluotoka, predio oko Krasa i Čićarije te istočnu obalu, kad će napasti Labin te privremeno osvojiti Plomin. Mlečani će zauzvrat onemogućiti pristup tršćanskoj luci, bombardirati austrijsku istočnu obalu i Rijeku te pritom zauzeti Mošćenice i Brseč.¹⁵ Iako je mir potpisan 6. rujna 1617. godine u Parizu, rat se u Istri nastavio još šest mjeseci, sve do travnja 1618. godine kada je Venecija konačno morala predati Brseč, Mošćenice, Tinjan i Brseč austrijskoj vlasti. Rat je imao katastrofalne posljedice za poluotok: gotovo polovica stanovništva je ubijena, privatne kuće i posjede poharali su pljačkaški pohodi koji su često završavali spaljivanjem, rušenjem pa čak i otmicama stoke i ljudi radi otkupa, a najgore su pogođena granična područja gdje su sukobi bili izrazito žestoki. Miroslav Bertoša Uskočki je rat nazvao „vjerojatno najtragičnijom epizodom istarske povijesti“¹⁶ budući da je poluotok gotovo u potpunosti opustošen.

Tijekom 15. i 16. stoljeća sustavno je provođena kolonizacija obaju Istri, a nakon „apokaliptičnog“ scenarija u kojem se zatekla početkom 17. stoljeća, novi val doseljenika spasio je mnoge gradove (najpoznatiji je primjer Pule) od izumiranja i popravio demografsku sliku čitavog poluotoka. Iako se novo stanovništvo sastojalo od različitih etničkih skupina, poput Crnogoraca, Albanaca, Malvazijaca i Ciprana, najviše je novih doseljenika pristiglo iz sjeverne Italije, Hrvatske i Dalmacije, a s vremenom se etnička struktura Istre počela dijeliti na hrvatsku i talijansku.

Međutim, gospodarsko propadanje koji je kulminiralo s Uskočkim ratom ostavilo je danak na čitavom istarskom poluotoku. Unatoč uzastopnim kolonizacijskim težnjama (mnoge od kojih su zaista i urodile plodom), kao i ponekim nastojanjima da se ekonomska, društvena i gospodarska slika Istre dovede u red, u 17. stoljeću ne dolazi do naglog napretka. Doista,

¹⁵ Bertoša, M., Vrandečić, J. (bilj. 14), 90.

¹⁶ Bertoša, M., Vrandečić, J. (bilj. 14), 91.

planirano naseljavanje potaknut će uzlet privrede i graditeljstva, koje se u prvom redu odnosi na popravak ratom uništenih građevina, međutim oporavak je spor i težak. Tijekom 18. stoljeća bilježi se stabilizacija gospodarstva i političke situacije Istre. Njeni gospodari i dalje će voditi ratove koji će uglavnom izbjeći istarski teritorij, što će se pogodno odraziti na kulturno-gospodarski aspekt poluotoka. Tijekom cijelog 18. stoljeća on će ostati podijeljen između dvije sile, što se neće promijeniti sve do 1797. godine i gašenja Mletačke Republike.

2.1. Povijest Brseča

Unatoč činjenici da je njegova okolica bila naseljena u doba prapovijesti, o čemu svjedoče ostaci gradina na Sisolu te kod mjesta Martina, ne postoje jasni dokazi kada se točno počinje razvijati naselje Brseč. Prema nekim istraživanjima¹⁷, smatra se da je na prostoru današnjeg povijesnog središta Brseča naselje postojalo i u prapovijesti i u antici, međutim teško je tvrditi da još iz prapovijesti postoji neprekinuti kontinuitet života na toj lokaciji. Položaj ovog naselja koje se smjestilo na visokoj litici iznad mora svakako upućuje na mogućnost postojanja svojevrsne naseobine ili izvidnice zbog preglednog pogleda na plovni put duž Kvarnerskog zaljeva kao i kontrolu kopnenoga puta koji se pružao podno obronaka Učke.

U ranom srednjem vijeku područje od Rijeke do Plomina nazivat će se Meranijom. Vjerojatno je pripadalo Hrvatskom Kraljevstvu o čemu svjedoči zapis Konstantina Porfirogeneta iz sredine 10. stoljeća.¹⁸ Međutim, već sredinom 12. stoljeća arapski geograf Edrizi kao prvi hrvatski grad uz obalu zabilježio je Bakar, a prema tome Brseščina¹⁹ više nije bila u sastavu Hrvatske. Lujo Margetić 1994. godine iznosi mišljenje da Meranija potpada pod njemačku vlast tek između 1102. i 1153. godine u vrijeme kada grofovi Devinski osvajaju sjeveroistočni dio istarske obale, čemu se suprotstavljaju teorije koje smatraju da se to zbilo sredinom 11. stoljeća.²⁰

¹⁷ Zaccaria, M., *Izvišće o arheološkim istraživanjima u podrumskej prostoriji zvonika župne crkve Svetog Jurja Mučenika u Brseču*, dostupno na: https://www.academia.edu/5945506/IZVIŠĆE_O_ARHEOLOŠKIM_ISTRAŽIVANJIMA_U_PODRUMSKOJ_PROSTORIJI_ZVONIKA_ŽUPNE_CRKVE_SVETOG_JURJA_MUČENIKA_U_BRSEČU, pristupljeno 10. 3. 2019.

¹⁸ Margetić, L., Kada je Hrvatskoj oteta Brseščina, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994., 33., usp. Basić, I., Turković, T., Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija (Liburnia Tarsaticensis) u svjetlu geografskih izvora, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 40, Split, 2013., 33-79.

¹⁹ U ovom radu se koristi uvriježeni lokalni naziv kraja kojem je Brseč bio povijesno središte, tj. *Brseščina*, koji se odnosi na geografsko područje brsečke okolice, a kojemu gravitira stanovništvo tog područja

²⁰ Margetić, L. (bilj. 18), 32.

U literaturi također i postoje određene konfuzije o tome kada se u povijesnim dokumentima prvi put spominje Brseč, stoga se često za prvi spomen grada uzima godina 1102.²¹ kada Ulrik III. iz obitelji Weimar-Orlamunde područje od današnjeg Brseča do Lovrana daruje Akvilejskom patrijarhatu.²² Međutim, u Ulrikovoj darovnici, a ni bilo kojoj njezinoj inačici ne spominje se Brseč, pogotovo ne u vidu postojećeg grada ili kaštela, već se zapis najvjerojatnije odnosi samo na područje Brseščine. L. Foscan doduše navodi da je tom darovnicom akvilejska crkva došla u posjed *castruma Brisintine*, „koji će se u kasnijim dokumentima nazivati *Bresei* i *Bersez*.“²³ Foscan je zaključio da se kaštel Brisintina u stvari odnosi na Brseč, unatoč tome što svoju tvrdnju nije potkrijepio čvrstim dokazima. Zbog sličnosti u govoru i pismu zaista je moguće da se ta dva naziva odnose na isto naselje, odnosno kaštel, no tu teoriju treba promatrati s velikim oprezom. Ukoliko bi Foscanova teza bila istinita, Ž. Škalamera tumači da bi se u tom latinskom nazivu (*Brisintina* ili *Brisintium*) moglo tražiti pohrvaćeno ime, slijedeći proces razvoja imena Poreča (*Parentium*) ili Lovreča (*Laurentium*).²⁴ Međutim, različiti prijepisi istog dokumenta²⁵ donose različite sadržaje, a neki od njih Brisintinu uopće ne spominju, dok ju drugi tumače kao *Grisignanu*, odnosno Grožnjan.²⁶

Ostavi li se po strani prije navedena nedovoljno potkrijepljena i u znanosti šire neprihvaćena hipoteza, Brseč se u pisanim izvorima, odnosno povijesnim dokumentima pouzdano prvi put spominje 1342. godine u ugovoru o podjeli zemalja goričkih grofova prema kojem *Brishetz* formalno potpada pod Pazinsku knežiju, iako praktično ostaje dijelom liburnijskih općina sve do sredine 15. stoljeća.²⁷ Brseč stoga još od 12. stoljeća pripada njemačkim feudalcima, a vlast nad njime izmjenjivat će Devinci, Walseovci i naposljetku Habsburgovci. Proces konačnog pripojenja Brseščine Pazinskoj knežiji otprilike će se poklopiti s habsburškim preuzimanjem bivše Istarske markgrofovije, a Brseč će postati rubnim prostorom, svega nekoliko kilometara udaljen od granice austrijske i mletačke Istre. To mu neće biti laskava dužnost, budući da će tijekom narednih nekoliko stoljeća neprestano biti na udaru ratova koji će voditi Mletačka Republika i Habsburška Monarhija te mnogih manjih lokalnih sukoba koji će proizaći iz tih ratova.

²¹ Škalamera, Ž., Magaš, O., *Brseč na kartografskim prikazima*, Rijeka, 2002., 6.

²² Margetić, L. (bilj. 18), 33.

²³ Foscan, L., *I castelli medioevali dell' Istria*, Trst, 1992., 163.

²⁴ Škalamera, Ž., Magaš, O. (bilj. 21), 7.

²⁵ *Codice diplomatico Istriano* Pietra Kandlera, *L'Istria - Le note storiche* De Franceschija ili *Nel medio evo* Bernarda Benussija

²⁶ Škalamera, Ž., Magaš, O. (bilj. 21), 7.

²⁷ Magaš, O., Urbana struktura grada Brseča, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994., 133.

Ono što je obilježilo 15. stoljeće u velikom dijelu Europe, pa tako i na području istočne Istre bili su osmanlijski napadi, što će utjecati na srednjovjekovnu urbanističku sliku gradova. Njihova predgrađa, odnosno podgrađa koja su nastajala tijekom 14. i ranog 15. stoljeća počela su se ograđivati novim zidinama, kulama i bastionskim sustavima, a ti „renesansni“ gradovi još su zatvoreniji i nepristupačniji nego u razdoblju srednjeg vijeka.²⁸ Nešto slično tome zasigurno se dogodilo i u brsečkom primjeru. Nekoliko urbara iz 15. i 16. stoljeća navodi Brseč kao kaštel koji je služio kao upravno i crkveno središte okolnog područja, iako je njegova glavna funkcija bila ona obrambena s obzirom na granični položaj te činjenicu da je u vrijeme rata služio kao sklonište stanovništva.²⁹ Iz toga proizlazi zaključak da je Brseč već u 15. stoljeću utvrđeni burg sa središnjim kaštelom i odgovarajućim fortifikacijskim sustavom. U Urbaru Pazinske grofovije iz 1498. godine kojim popisuju se gradovi, kašteli i utvrde grofovije koja je već tada bila osiromašena i opustošena ratovima i bolestima, Brseč se navodi i kao kaštel (*Kastell*) i kao tvrđava (*Gesloss*)³⁰ što ide u prilog kvalitetno branjenom gradu. Urbari grofovije iz 1578. i 1579. godine također spominju „Commune di Bersez“ koji je graničio s Plominom, Kožljakom i Mošćenicama, a koji je tada imao 62 porezna obveznika, što okvirno odgovara 62 obiteljima na području Brseščine.³¹

Kao ni u pisanim izvorima, Brseč tijekom ranije povijesti nije bio zastupljen ni na kartografskim prikazima. Prvi put se javlja 1546. godine na zemljopisnoj karti talijanskog kartografa Giacoma Gastaldija koji zapisuje ime grada kao *Bersej*.³² Nakon te godine Brseč će relativno se redovito dokumentirati na zemljovidima 16., 17. i 18. stoljeća koji su zabilježili pregršt različitih, ponekad i iskrivljenih, naziva mjesta pa se tako pojavljuje kao *Bersez*, *Breses*, *Bresez*, *Warsetsch*, *Bersec*, *Vuarsetsch*, *Berschez*, itd.³³

Velike gospodarske i političke krize koje su pogodile Istru u kasnom srednjem i ranom novom vijeku zadesile su i Brseč koji je doživio velike materijalne i demografske gubitke. Spomenuti Rat Cambraiske lige i Uskočki rat (1615.-1517/8.), dodatno su unazadili ionako mali i siromašan grad. Grad je najvjerojatnije najviše nastradao upravo za vrijeme Uskočkog rata tijekom kojeg ga zaposjedaju Mlečani i, po svemu sudeći, nanose velike materijalne štete. Rat se u Istri nastavlja sve do travnja 1618. godine, dakle osam mjeseci nakon sklapanja mira u

²⁸ Pelc, M., *Renesansa*, Zagreb, 2007., 23.

²⁹ Magaš, O. (bilj. 27), 135.

³⁰ Magaš, O. (bilj. 27), 135.

³¹ Magaš, O. (bilj. 27), 135.

³² Škalamera, Ž., Magaš, O. (bilj. 21), 6.

³³ Usp. Škalamera, Ž., Magaš, O. (bilj. 21), 11.; Škalamera, Ž., Magaš, O., *Brseč na katastarskim planovima*, Brseč, 2002.; Lago, L., *Descriptio Histriae*, Trst, 1990.

Parizu, ali se Veneciji nije žurilo vratiti osvojene austrijske gradove, stoga *castello di Bersezio* vraća tek u srpnju iste godine.³⁴

Slika 1. Veduta Brseča Andrije Trosta iz knjige Johanna Weicharda Valvasora iz 1689. godine (dostupno na: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Valvasor - Brse%C4%8D.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Valvasor_-_Brse%C4%8D.jpg))

Mirno razdoblje koje će nastupiti u 17. stoljeću povoljno će se odraziti i na Brseč. Ratna stradanja prouzročila su dug oporavak, a gospodarska situacija sredinom stoljeća postupno će se stabilizirati i stvoriti podlogu za razvoj samog grada. Obrambena uloga naselja polako će izgubiti na važnosti, a fortifikacijski objekti proći će kroz proces prenamjene i s vremenom dobiti stambeni značaj. O razvoju Brseča svjedoči i bakrorez Andreasa Trosta (slika 2) koji prikazuje panoramu Brseča oko 1689. godine te opis grada koji u svojoj knjizi „*Die Ehre des Herzogthums des Krein*“ donosi Johann Weichard Valvasor:

„*Grad Brseč, kranjski Brseč, koji je izgrađen na Jadranskom moru, ili u Flanatičkom zaljevu, pod velikom gorom Učkom ili Monte Caldiera, leži udaljen od glavnog grada Ljubljane četrnaest milja, od grada Pazina šest milja. Odmah iza Brseča pokazuju se na moru mletački otoci Lošinj i Cres. Ubraja se u grofoviju Pazin koja potpada pod grofove Auersperg.*

Taj je grad prilično malen, ali je napućen. Utemeljen je na visokoj stijeni i zbog toga je tu lijep pogled na more. Luka ili porat je malen kut u koji mogu ući brodovi. Vino koje tu rodi čini taj grad glasovitim. Ono je crvenocrno i sasvim gusto, pa stoga oni koji se tim vinom služe obično malo jedu jer je to vino u stanju da dijelom savlada glad. To tlo mnogo rodi maslinama

³⁴ Munić, D., Brseč na početku XVII. Stoljeća, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994., 47.

*koje nam daju mnogo maslinova ulja. Osim toga to je mjesto čuveno zbog velikih i debelih kostanja koji tu zriju u neobičnoj množini, a razasijaju se u različite zemlje pod imenom 'maroni'. Tu ne fali ni drugih voćaka, ali ta zemlja daje malo i gotovo ništa žita. Nedaleko odavdje teku iz jednog brijega slani izori. Najslavnije je to što je taj grad usrećen svetim tijelom mučenika Aurelija.*³⁵

Valvasorovo djelo je objavljeno 1689. godine, sedamdesetak godina nakon završetka Uskočkog rata koji je ostavio Istru u stanju gospodarske i ekonomske katastrofe. Međutim, već krajem istog stoljeća, Valvasor zatječe potpuno obnovljene istarske gradove, a među njima i napušteni Brseč. Nema traga pustoši ni bolestima koje su harale svega nekoliko desetljeća ranije, a opis grada i njegovih stanovnika gotovo da je idiličan. U prilog razvoju i napretku mirnodopskog Brseča ide i činjenica da je sačuvano nekoliko datiranih lučnih portala što može ukazuje na pojačanu graditeljsku djelatnost sredinom 17. stoljeću, kao i sačuvani glagoljski i latinski natpisi.³⁶

O Brseču u 18. stoljeću nema mnogo sačuvanih podataka i čini se da graditeljska djelatnost koja je uzela maha tijekom 17. stoljeća pomalo zamire. Grad se najvjerojatnije nije mnogo mijenjao u tom periodu. Nije doživljavao veće urbanističke i arhitektonske zahvate sve do 19. stoljeću kada će dobiti svoje predgrađe, a stara jezgra pretrpjeti novi niz nadogradnji, prenamjena i obnova postojećih zdanja.³⁷ Razlog takve stagnacije ponovo bi mogla biti njegova periferna pozicija, ovog puta od strane Rijeke koja 1719. godine postaje slobodna trgovačka luka i doživljava nagli procvat.

³⁵ Prijevod Valvasorovog teksta preuzet iz: Sušić, Z., Valvasor o Liburniji, u: *Dometi*, god. 3, br.6, Rijeka, 1970., 123., prema originalu: Valvasor, J. W., *Die Ehre der Herzogthums Crain*, Laibach, 1689.

³⁶ Viškanić, D., Brsečka epigrafika, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994., 93.-101.

³⁷ Magaš, O. (bilj. 27), 137.

3. Urbanizam Brseča

Prema T. Marasoviću, „posebnu kategoriju srednjovjekovnog urbanizma čine naselja razvijena iz burgova, utvrđenih sjedišta feudalaca ili manjih utvrđenja.“³⁸ Takvi gradovi oblikom se prilagođavaju konfiguraciji terena, a uglavnom su smješteni na nepristupačnom području koje je lako braniti.³⁹ Upravo se u tu kategoriju smješta i sam Brseč. Srednjovjekovni kaštel smjestio na strmoj kamenoj litici iznad mora, koji se u kasnijim razdobljima razvio u urbano naselje.

Brseč je sastavni dio obalnog lanca srednjovjekovnih naselja s fortifikacijama među koje se ubrajaju i Mošćenice, Lovran, Veprinac i Kastav. Ta su naselja bila definirana vrlo sličnim povijesnim okolnostima koje su utvrdile njihov liburnijski identitet. Unatoč različitim regionalnim, odnosno feudalnim pripadnostima, njihov nastanak uvjetovan je nužnim razvojem obrambenog sustava područja koje je predstavljalo austrijski izlaz na sjeveroistočni Jadran. Osim zajedničkih povijesnih okolnosti, Brseč i ostale liburnijske gradove povezuje specifičan geografski položaj na istočnim padinama Učke, stočarska i agrarna privreda vezana uz neposrednu blizinu plodnih površina te blaga primorska klima – svi ti čimbenici uvjetovali su „formiranje utvrđenih urbanih jezgri šireg agrarnog područja“ na području liburnijske obale.⁴⁰ Navedeni gradovi definirani su setom morfoloških odrednica koje su uvjetovala gotovo istovjetnu urbanu genezu svih naselja. Te se komponente odnose u prvom redu na crkvu i zvonik koji postaju gradski centar, perimetar gradskih zidova koji zaokružuje gradsku cjelinu te gradski ulazi, a međuodnos navedenih elemenata rezultirat će jedinstvenom i neponovljivom urbanom shemom svakog liburnijskog gradića.⁴¹ Stoga, unatoč svim zajedničkim elementima koji utječu na formiranje liburnijskih gradova od srednjeg vijeka, svaki se razvio u jedinstvenu urbanu cjelinu.

Brseč se stoga ne razlikuje mnogo od ostalih primorskih medijevalnih naselja na prostoru Istre i Liburnije. Smjestio se na obalnoj litici visokoj 157 metara s koje se pruža pogled na Kvarnerski zaljev i s koje se vrlo lako mogu kontrolirati Vela vrata, odnosno izrazito važan pomorski put između Istre i otoka Krka. Gradska cjelina nalazi se uz staru prometnicu Rijeka-Pula i stoga je bila povezana s ostatkom Pazinske grofovije, iako je tijekom povijesti bila

³⁸ Marasović, T., Srednjovjekovni urbanizam hrvatskih gradova na Jadranu, u: *Hrvatska i Europa : kultura, znanost i umjetnost*, Sv. 2: Srednji vijek i renesansa : (XIII. - XVI. stoljeće), Zagreb, 2007., 544.

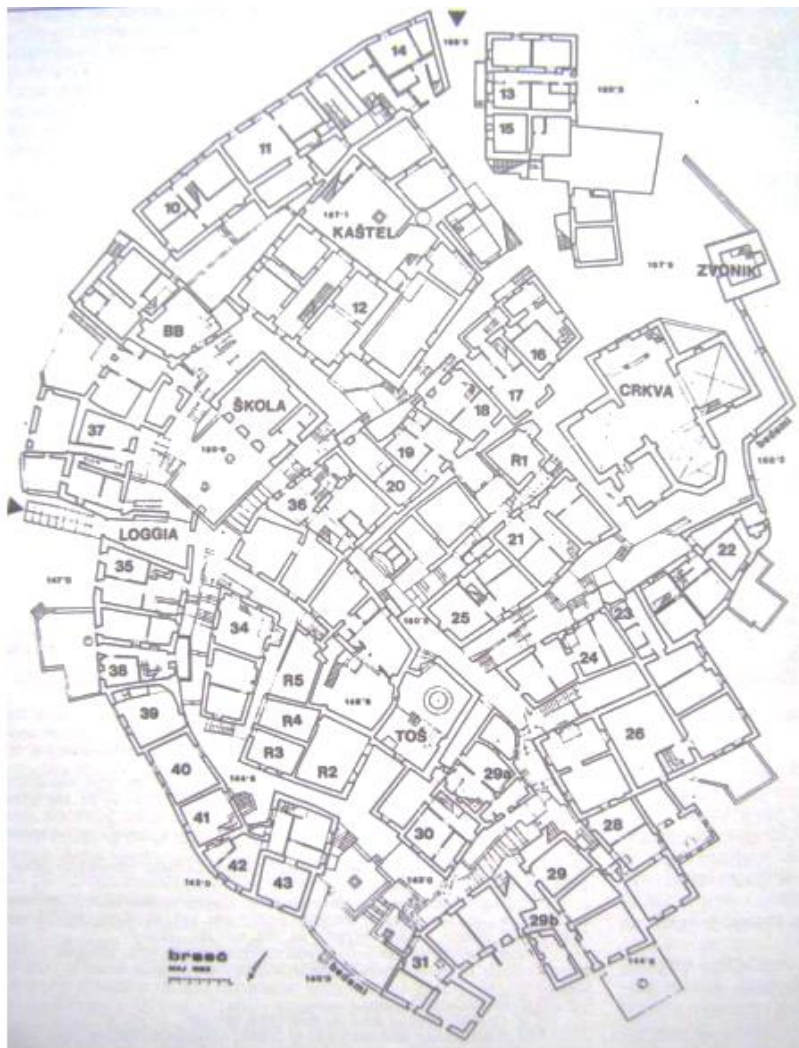
³⁹ Marasović, T. (bilj. 38.), 544.

⁴⁰ Magaš, O., Prilog verifikaciji urbanog identiteta liburnijskih medijevalnih aglomeracija, u: *Pomorski zbornik*, br. 29, Rijeka, 1991., 276.

⁴¹ Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 286.

poprilično izolirana od većih upravnih i kulturno-umjetničkih centara. Današnju urbanističku situaciju možemo pripisati tipičnom srednjovjekovnom „planiranju“ grada, prilikom kojeg se kuće grupiraju oko kaštela i crkve, a unutar gradskih bedema.

Postoje mišljenja da je naselje postojalo i u ranijim razdobljima, već u prapovijesti i u doba antike. M. Bradanović iz topografske slike iščitava prsten liburnske gradine na čijim su temeljima sagrađene kasnije stambene i fortifikacijske građevine⁴², a iako dosadašnja istraživanja pružaju neke dokaze koji idu u prilog toj tvrdnji, tek bi detaljnija arheološka analiza trebala pokazati kad na tom prostoru započinje organizirano stanovanje.

Slika 2. Snimak stare jezgre Brseča (prema O. Magaš, *Urbana struktura grada Brseča*, 1994.)

⁴² Bradanović, M., *Brseč*, Istarska enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=411>, pristupljeno 28. 3. 2019.

Iz rimskog razdoblja ne postoje nalazi koji bi pružali indicije za mogući kontinuitet života u samom naselju, a prvi materijalni ostaci koji ukazuju na starost grada sežu u srednji vijek. U tom se razdoblju podižu kaštel i crkva, a čitavo naselje zaštićeno je gradskim zidinama. Urbana cjelina podređena je geografskim obilježjima, odnosno neravnom terenu zbog čega postoji visinska razlika između dijelova naselja, što se najbolje može iskusiti kretanjem kroz naselje. Ta je razlika posebno uočljiva u dijeljenju jezgre na „gornji“ i „donji“ dio središnjim uličnim potezom, što bi moglo upućivati na širenje grada od srednjovjekovne utvrde na niže dijelove terena podno nje, što se prema O. Magaš moglo dogoditi u 16. ili 17. stoljeću.⁴³

Kretanje unutar grada ograničeno je stambenim građevinama koje niču jedna uz drugu i ne ostavljaju mnogo prostora između sebe – ulice su uske i skućene, razlomljene nizom stuba uklesanih u živu stijenu i opločene kamenim pločama, najčešće škriplom. Kuće su stoga u takvom zbijenom tipu naselja silom prilika građene u visinu. Većina ima dvije ili tri, pa čak i četiri etaže, dok se broj prizemnica svodi na svega nekoliko. Unatoč zgusnutom urbanističkom rasporedu, na snimku stare jezgre (slika 3) može se vidjeti kako su njezini dijelovi izrazito dobro povezani, a sve komunikacije spajaju se u otvoreni, tlocrtno nepravilno oblikovani prostor na sjeveru naselja koje je ujedno i najviši dio grada. Taj nepravilni prostor čini glavni i jedini gradski trg unutar gradskih zidina. Povezivao je župnu crkvu sv. Jurja i kaštel te je stoga bio glavno mjesto okupljanja Brsečana i žarište javnih događanja. U neposrednoj blizini, odnosno na sjeverozapadu, najvjerojatnije se nalazio ulaz u srednjovjekovni kaštel, nedaleko od zvonika, koji je u srednjovjekovno doba zasigurno služio i kao obrambena kula.⁴⁴ Sjeverna su vrata stoga bila vrlo dobro zaštićena. Pretpostavka da su bila i glavni ulaz tijekom srednjeg vijeka temelji se na tome da su imala najbolju povezanost s Brsečkim poljem. Tome u prilog ide i okolnost da se u neposrednoj blizini nalazi tzv. „kašće“ koja je bila jedna od zgrada nekadašnjeg obrambenog sustava, a u kojoj su stanovnici ostavljali svoja davanja, kao i neposredna blizina dviju visokih kula.⁴⁵ Zapadna su vrata, današnja gradska loža, stoga nastala kao drugi, kasniji ulaz, a kako su izgledala sredinom 17. stoljeća može se provjeriti na Trostovom prikazu naselja gdje se jasno vidi luk portala. Zapadni ulaz datiran je kamenom pločom u 1655. godinu kada je na tom mjestu najvjerojatnije probijen prolaz prema najplodnijoj obradivoj površini – tzv. Pregradu koji se prostire uz zapadni gradski zid.

⁴³ Magaš, O., 1994., (bilj. 27), 138.

⁴⁴ Magaš, O., 1994., (bilj. 27), 138.

⁴⁵ Magaš, O., 1994., (bilj. 27), 138.

Najstariji poznati prikaz Brseča detalj je s oltarne pale sv. Aurelija iz župne crkve koja se datira u 1654. godinu,⁴⁶ a na kojoj je prikazan svetac s gradom na litici u pozadini. Spomenuti Trostov bakrorez iz 1679. godine također je od iznimne važnosti budući da predstavlja prvi detaljniji prikaz grada. Oba prikaza slična su u pogledu vizualnog opisa grada – prikazuju Brseč koji je već tada imao otprilike podjednak opseg i raspored građevina kao i danas, što bi značilo da je urbanističko oblikovanje dovršeno do druge polovice 17. stoljeća.⁴⁷ Kasnije preinake na postojećim građevinama uglavnom su se odnosile na građevinske zahvate: obnove, pregradnje i prenamjene koje su uslijedile u mirnijim razdobljima kada obrambeni sustav gubi na značaju i postaje suvišan. To je vrijeme barokizacije tada zastarjelih zdanja (poput župne crkve) koje zadobivaju novo ruho, ali i arhitektonskih intervencija na stambenim zgradama unutar zidina starog grada.

Slika 3. Portal „Mašunerije, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

Stoga ne čudi da se velik broj datiranih portala i nadvratnika stambenih kuća potječe upravo iz 17. stoljeća kad Brseč doživljava svojevrsni graditeljski procvat, zacijelo povezan s obnovom provođenom nakon uskočkog rata. Reprezentativan primjer predstavlja ravno zaključeni portal

⁴⁶ Matejčić, R., Barok u Istri i Hrvatskom primorju, u: *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982., 571.

⁴⁷ Magaš, O., 1994., (bilj. 27), 136.

tzv. „Mašunerije“ s uklesanim grbom obitelji Mavrović, natpisom na latinskim jeziku i godinom 1654. Iako skromnog oblikovanja, on na planu dekorativne arhitektonske plastike civilne arhitekture dobro predstavlja najviše dosege graditeljskog zamaha Brseča u 17. stoljeću.

Današnja silueta Brseča nalik je onoj sa starih prikaza, međutim, razlike su itekako prisutne. Jedna vertikalna dominantna nedostaje u današnjoj veduti, dok je druga zadobila funkciju zvonika te joj je nadograđen barokni oktogonalni završetak. Na taj način „crkva i njen toranj postaju generatori urbaniteta prostora determiniranog obrambenim perimetrom“ – crkva postaje središtem naselja, a visoki zvonik orijentir za snalaženje u prostoru.⁴⁸ Fortifikacijski sustav tvori granice grada, a ulazi u grad u odnosu na trg pred crkvom postaju glavne gradske komunikacije.⁴⁹

O. Magaš raspoznaje tri urbana žarišta javnog života u staroj jezgri Brseča.⁵⁰ Prvo se odnosi na sakralni kompleks kojeg čine župna crkva sv. Jurja, zvonik koji odvojen od tijela crkve i spomenuti trg koji je povezivao te najvažnije dvije građevine unutar zidina. Budući da je trg ujedno i najviše mjesto unutar naselja, ono je mogući nukleus prvotnog kaštela Brseč iz kojeg se dalje razvijalo kasnosrednjovjekovno i ranonovovjekovno naselje.⁵¹ Za srednjeg vijeka trg ispred kaštela zasigurno je bio mjesto gdje su se obavljali svi javni poslovi, poput trgovanja, i suđenja,⁵² čineći ga tako najvitalnijom točkom gradskog života. Drugo žarište odnosi se na predio gradska loža – škola – gradska cisterna koji se nalazi na zapadnom dijelu gradske jezgre. Neposredno uz gradsku ložu nalazi se školsko dvorište, odnosno veliki plato na kojem je za potrebe svih mještana sagrađena cisterna 1890. godine. Taj će prostor u kasnijim razdobljima postati drugo po važnosti gradsko središte koje će s vremenom od starog trga preuzeti ulogu okupljališta i postati lokacija raznih manifestacija, priredaba i druženja. I naposljetku, treće urbano žarište grada povezivat će župni dvor, zgradu toša i rodnu kuću književnika Eugena Kumičića. Taj jugoistočni dio grada nekoć je bio od iznimne važnosti za život mještana budući da sa se uz župni dvor nalazila Narodna čitaonica, dok je toš imao velik gospodarski značaj.

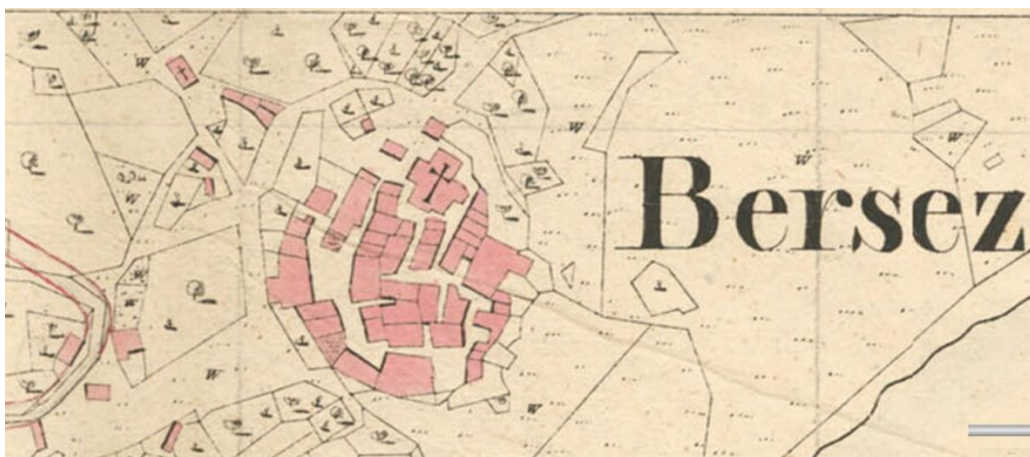
⁴⁸ Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 286.

⁴⁹ Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 286.

⁵⁰ Magaš, O., 1994., (bilj. 27), 140.

⁵¹ Magaš, O., 1994., (bilj. 27), 138.

⁵² Nikola Pajalić, učitelj u Brseču u razdoblju od 1882. do 1925. godine u svom sjećanju na četrdesetogodišnje djelovanje u Brseču 1945. godine je zapisao: „Nedaleko od crkve nalazi se visoki zvonik od koga se prema istoku i jugu mjesta proteže zid. Tu kod ugla bila postavna berlina, gdje bi se postavilo zločinca na kazan, da ga svaki vidi kad podje u crkvu i izidje iz nje.“, u: Franković., B. (ur.), *Eugen Kumičić – 100 godina poslije*, Brseč, 2004., 117.

Slika 4. Katastarski plan brsečkog okruga Becka i Pfilznera iz 1819., 1:2880 (izvor: Archivio di Stato di Trieste (dostupno na:

<http://www.catasti.archivodistatotrieste.it/Divenire/document.htm?idUa=10652487&idDoc=10660121&first=3&last=3>)

Po svemu sudeći, srednjovjekovni je Brseč bilo malo, ali relativno dobro utvrđeno naselje koje je za vrijeme ratnih sukoba služio kao sklonište stanovnika područja koje mu je gravitiralo. Njegova najstarija faza koja nam je poznata obuhvaća kaštel, današnji zvonik i župnu crkvu sv. Jurja koji su zasigurno predstavljali jezgru medijevalnog burga, a koji se u kasnijim stoljećima proširio izvan uske jezgre. To se najvjerojatnije počelo događati u 16. i 17. stoljeću kada se sve više stanovništva počinje naseljavati u podnožju kaštela tj. utvrđene feudalne rezidencije, a grad zadobiva sve više stambenih kuća. Upravo je to vrijeme žestokih ratova, stoga se po svoj prilici grade nove zidine koje će naselje štititi od neprijatelja. Takvo je stanje dokumentirano kod Valvasora 1679. godine. Urbanistički promatrano ono je vrlo slično današnjem stanju. Brseč se stoga gotovo u potpunosti urbanistički formirao do polovice 17. stoljeća, a sve kasnije intervencije bit će manjeg obujma te će se svoditi na manje urbanističke zahvate. Dakle, urbanističko tkivo Brseča velikim je dijelom sačuvalo svoju izvornost iz razdoblja kasnog srednjeg i ranog novog vijeka.

3.1. Usporedba urbanističke situacije Brseča i Mošćenica

Urbanističkom dispozicijom Brseču najbližije naselje danas su Mošćenice. Položene sjevernije iznad istočnoistarske obale, uz staru cestu koja ih i danas povezuje one su Brseču geografski najbliži utvrđeni grad. Udaljenost između Brseča i Mošćenica starom cestom iznosi oko 8 km. Unatoč pripadnosti drugom feudalnom gospodarstvu tijekom srednjovjekovnog razdoblja, urbani razvoj Mošćenica nalik je brsečkom – radi se o naselju smještenom na litici

nad morem, koncentrično formiranom oko središnje crkve sv. Andrije. Povijesna geneza Mošćenica također ima mnogo podudarnosti s Brsečom: iako nije u potpunosti utvrđeno, moguća je naseljenost prostora današnjeg grada tijekom prapovijesti, nakon čega slijedi višestoljetno razdoblje bez ikakvog spomena lokaliteta u povijesnim dokumentima, a nisu pronađeni niti tragovi života za vrijeme antike i kasne antike. Lokalne usmene predaje, kao i izuzetno povoljan geostrateški položaj, baš kao i kod Brseča, svakako upućuju na mogućnost postojanja naselja tijekom tog razdoblja. Mošćenice se prvi put spominju 1374. godine u testamentu Ugon Devinskog, gdje su opisane kao samostalna komuna u sastavu kastavske gospoštije, dok 1637. godine dobivaju gradski statut.⁵³ Teška razdoblja zahvatila su i ovaj gradić na uzvisini, pa tako nije bio pošteđen od ratnih stradanja, brojnih mletačkih upada, kao ni naleta kuge i ostalih zaraznih bolesti. Međutim, sa stabilizacijom gospodarstva u Pazinskoj knežiji tijekom druge polovice 17. stoljeća, i Mošćenice će doživjeti stabilizaciju privrede i graditeljski procvat.

Dakle, Mošćenice dijele sličnu sudbinu s Brsečom, stoga ne čudi da se iz srednjovjekovnog kaštela razvijaju u grad ograničen perimetrom nekadašnjeg fortifikacijskog sustava, a centriran oko crkve kao i u ostalim liburnskim naseljima. I ovdje su ulični potezi determinirani ulazom u grad, a u odnosu na središnju točku grada, odnosno crkvu. Ona predstavlja žarišnu točku urbane jezgre prema kojoj će se organizirati nepravilna radijalna ulična mreža. Dakle, sve su komunikacije podređene središnjoj građevini kod koje završavaju svi putevi unutar perimetara grada. Crkva u 18. stoljeću doživljava veliku pregradnju u vidu barokizacije, stoga se jednobrodnoj građevini dodaju bočni brodovi, a tada će se čak i glavni ulaz crkve postaviti u odnosu na gradska vrata, odnosno na sredini južnog bočnog broda. S obzirom na nepristupačnost strmog terena, postoji samo navedeni gradski ulaz koji se smjestio na južnom dijelu bedema, a branila ga je četvrtasta kula, postavljena uz njegov zapadni rub. Gradska vrata obnovljena su 1654. godine, a u isto vrijeme datira se i gradska loža, podignuta izvan bedema, neposredno uz kulu i ulaz.⁵⁴ I silueta grada nalik je brsečkoj. Vizuirom nekoć utvrđena naselja dominira naglašena vertikala zvonika.

Međutim, za razliku od Brseča, Mošćenice nemaju definirani trg pred crkvom, ali ne postoji ni neki drugi otvoreniji prostor koji bi preuzeo glavnu ulogu trga i mjesta sastajališta.. Prigradnja bočnih brodova župne crkve iz vremena isusovačke uprave Kastavskom gospoštijom

⁵³ Kos, V., *Mošćenice*, Istarska enciklopedija, dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1811>, pristupljeno 2. 4. 2019.

⁵⁴ Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 293.

zauzela je gotovo sav slobodan prostor oko crkve, tako da se prostor trga ograničio na nešto širi plato na krajnjem sjeveru grada.⁵⁵ U Brseču je loža stopljena sa zapadnim gradskim vratima, dok je u Mošćenicama izgrađena kao zasebno tijelo, prigradnjom uz vanjsko lice gradskih zidina. Stoga je prostor pred ložom u blizini mošćeničkih zapadnih, tada zasigurno glavnih gradskih vrata od sredine 17. stoljeća postupno preuzeo ulogu središta civilnog života naselja. Još jedna bitna razlika urbanističkog oblikovanja, protočnost – specifičnost „organično sraslog gradskog tkiva s autohtonom pučkom kućom“ uvjetovala je izrazito uske ulične prolaze, koji ne pružaju onoliku povezanost dijelova grada koja je prisutna na primjeru Brseča.⁵⁶ Također je zanimljiva usporedba Valvasorovih veduta. Dok se kod Brseča grafika smatra pouzdanim povijesnim prikazom, odnosno tretiramo ju poput fotografije koja bi odražavala realno stanje u drugoj polovici 17. stoljeća, Mošćenice su jedini slikovni primjer koji se ne podudara s povijesnim dokumentima. Naime, prema grafici, Mošćenice su ovjekovječene kao grad manji od Brseča, dok je u urbarima grofovije zabilježeno da je situacija zapravo bila obrnuta, a vidljive su i neke nelogičnosti u prikazu fortifikacijskog sustava, koje su postale jasnije nakon provedenih arheoloških istraživanja.⁵⁷

Slijedom kraće analize urbane sheme Mošćenica slijedi idući zaključak: Mošćenice su se temeljem istih povijesnih okolnosti i vrlo slične geografske i strateške pozicije razvile na sličan način kao i obližnji Brseč, što potvrđuje početnu tezu o razvoju gradova na području liburnijskog dijela Istre. Kao kašteli nastali su iz osnovne potrebe za preživljavanjem, tijekom kasnog srednjeg i ranog novog vijeka razvili se kao utvrđeno naselje da bi se urbanistički gotovo u potpunosti formirali do kraja 17. stoljeća, nakon čega se graditeljski zahvati odnose uglavnom na barokizacije starijih zdanja te nadogradnje na postojeće urbane elemente. Gradovi ranog novog vijeka ne izlaze iz svojih srednjovjekovnih gabarita, a sav život odvija se unutar zidina na koje nasjedaju renesansne i barokne stambene građevine. Međutim, unatoč prividnoj sličnosti svih liburnijskih aglomeracija, Mošćenice, baš kao i Brseč prerastaju u potpuno jedinstvena urbanistička tkiva, razvijajući se sukladno potrebama stanovništva, geografskim obilježjima, konfiguraciji terena, ekonomskim mogućnostima, odnosa prema središnjoj točki, odnosno crkvi, ali i ostalim individualnim čimbenicima. Dakle, iako su svi gradići naizgled vrlo slični, svaki predstavlja jedinstveni urbanističko-arhitektonski identitet unutar korpusa liburnijske umjetnosti graditeljstva kasnog srednjeg i ranog novog vijeka.

⁵⁵ Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 292.

⁵⁶ Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 293.

⁵⁷ Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 292.

Iduća poglavlja bavit će se arhitekturom Brseča, koja se u prvom redu oslanjala na funkcionalnost, dok je estetski dio u skromnim prilikama bio u posve stražnjem planu. Brseč je kao pogranično mjesto, nastradao je u gotovo svakom sukobu Mlečana i Habsburgovaca koji se odvio u Istri te nikad nije imao mogućnost postati značajnije kulturno središte. Estetski akcent uglavnom se ograničavao na crkvena zbivanja. Nije bilo mjesta palačama ili raskošnijim crkvama – brsečka arhitektura vrlo je skromna i primjerena ekonomskim mogućnostima njegovih žitelja. Unatoč tome, grad je kao urbanistička cjelina iznimno važan te ambijentalnim ozračjem i danas odražava duh prošlih vremena. Poglavlja su podijeljena ovisno o funkciji pojedine arhitektonske skupine te će svaka od njih obuhvatiti najvažnije primjere s odgovarajućim stilskim i komparativnim analizama.

4. Fortifikacijska arhitektura

S obzirom na važnu stratešku i pograničnu ulogu Brseča, njegova je dužnost bila obrana austrijskih zemalja od neprijatelja s mora. Kao i ostali liburnijski gradovi, i Brseč je nastao kao naselje na uzvisini pogodnoj za kontrolu komunikacija i obranu, na koju su se kasnije nadograđivale obrambene zidine, kako bi grad koji se razvio tijekom ranog novog vijeka bio siguran od ratnih sukoba. Bio je sastavni dio istočnoistarskog lanca utvrda koje su nastale na vizualno dostupnim uzvisinama (Mošćenice, Veprinac, Kastav) i na taj način bile u mogućnosti komunicirati u slučajevima opasnosti. Brseč je kao krajnja točka Pazinske knežije na jugu graničio s mletačkim Plominom, stoga je bilo od iznimne važnosti da bude dobro utvrđen, kao i da za vrijeme krize prihvati stanovništvo cijelog okolnog područja. Međutim, austrijski posjedi u Istri tvorili su „rubnu i razmjerno manje važnu zonu“ matične države, stoga se na tom području ne mogu pronaći velebni zdanja iz doba bastionskog graditeljstva.⁵⁸

Nažalost, arhitektura obrambenog karaktera nije osobito sačuvana u Brseču. Njezini ostaci se uglavnom svode na ostatke gradskih zidina i kaštela tj. utvrđene feudalne rezidencije, te toranj koji je danas u funkciji zvonika župne crkve sv. Jurja. O tome da je Brseč nekoć bio iznimno dobro utvrđen svjedoče nam povijesni dokumenti koji ga spominju kao *Gesloss* i *Kastell*, ali i prvi slikovni prikazi – oltarna pala sv. Aurelija iz 1654. te Trostov bakrorez prema Valvasoru iz 1679. godine. Oba prizora ocrtavaju grad ograđen visokim zidinama iza kojih se nalaze kuće i dvije kule koje ga natkriljuju. Međutim, navedeni prikazi odražavaju stanje u 17. stoljeću i zapravo dokumentiraju posljednju fazu urbanističkog razvoja grada u pogledu fortifikacijske arhitekture. S obzirom da je područje Brseščine bilo naseljeno već u pretpovijesnom razdoblju, na prostoru današnjeg Brseča zasigurno je morala postojati kakva liburnska utvrda ili barem izvidnica jednostavnih dimenzija. Naime, litica na kojoj se nalazi Brseč odviše je važna strateška točka da bi bila zanemarena prilikom kontrole ulaza u Kvarnerski zaljev tokom povijesti. S obzirom da se ne pojavljuje na Peutingerovoj karti te uz blizinu rimskog grada *Flanone* (današnji Plomin), u starom vijeku Brseč, ako je uopće postojao, nije bio veće naseljeno mjesto, niti je bilo od iznimnog strateškog značaja. Najraniji sigurni spomen grada, odnosno kaštela, u povijesnim navodima seže u 1342. godinu i zapravo je zanimljivo kako njegova važnost počinje rasti tek s mletačkim osvajanjima Istre, kada se između Brseča i Plomina polako počinje formirati višestoljetna granica između tih dviju država. Stoga, iako srednjovjekovni kaštel *Brishetz* možda i jest stariji od sredine 14. stoljeća,

⁵⁸ Žmegač, A., *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb, 2009., 143.

značajniju ulogu počinje imati tek s prodiranjem Mletaka na jugoistok i istok Istre, kad kontrola Kvarnerskog zaljeva postaje neophodna za sigurnost austrijskih posjeda u Istri i na Kvarneru.

S obzirom na novi značaj naselja od razdoblja kasnog srednjeg vijeka, Brseč u 15. stoljeću već se razvio u grad sa svim obilježjima urbane sredine i odgovarajućim fortifikacijskim sustavom koji će ga štiti tijekom ratnih razdoblja. Sukladno potrebama koje zahtijeva naselje koje je neprestano u rastu, nadograđivali su se i bedemi koji su se prilagođavali novoj urbanističkoj slici naselja. Unatoč tome, fortifikacijski sklop neće uvijek uspjeti odbiti neprijatelje pa će grad, između ostalog, početkom 17. stoljeća osvojiti mletačka vojska koja ga zasigurno neće napustiti u potpunosti neoštećenog 1618. godine kada ga vraća Austriji. Stoga je Valvasarovo viđenje Brseča u drugoj polovici istog stoljeća izrazito važno, budući da sugerira relativno brz oporavak grada nakon katastrofalnih zbivanja početkom toga, 17. stoljeća.

4.1 Kaštel

Jedna od kula s Trostovog bakroreza, ona zapadnija, povezana je s drugim redom visokih zidova te se najvjerojatnije odnosi na nekadašnji kaštel koji je srušen u 19. stoljeću. O njegovoj devastaciji svjedoči podatak koji je 1945. godine zapisao Nikola Pajalić, u sjećanju na svoju službu učitelja u Brseču od 1882. do 1925. godine: „*Kad bi gospoštija došla u novčanu nepriliku prodavala je na mjestima svoje posjede; tako i u Brseču prodala je kulu (kaštel) koju su otac i sin Toma Kumičić kupili za iznos od 10 000 forinti. Kumičići su tu kulu (kaštel) porušili te na zidinama tog kaštela sazidali dvokatnu kuću. Zidine te kule na kojima je ta kuća sagrađena vide se i danas.*“⁵⁹ Navedeni otac i sin Toma st. i Toma ml., otac i brat književnika Eugena Kumičića, najvjerojatnije na prijelazu iz treće u četvrtu četvrtinu 19. stoljeća na temeljima glavne zgrade srednjovjekovnog kaštela grade prostranu gradsku kuću, koju se u Brseču i danas naziva „Kaštel“.

Sklop srednjovjekovnog kaštela sastojao se od dvije građevine – središnje zgrade i gospodarske zgrade položene pod pravim kutem dvorišta koje je s preostale dvije strane bilo ograđeno zidom.⁶⁰ Temelji središnje zgrade kaštela ukazuju na nepravilni kvadratni tlocrt, što nije neobično za srednjovjekovnu stambeno-obrambenu gradnju.⁶¹ S obzirom da je kaštel bio sjedište namjesnika Pazinske grofovije, njegova je funkcija bila dvojna – služio je kao stan feudalca, te kao utvrda koja je po potrebi postajala utočištem tijekom nemirnih razdoblja. O.

⁵⁹ Franković B. (ur.), *Eugen Kumičić – 100 godina poslije*, Brseč, 2004., 117.

⁶⁰ Franković, M., *Srednjovjekovni Brseč*, diplomski rad, Sveučilište Vladimir Bakarić u Rijeci. Pedagoški fakultet u Rijeci, Rijeka, 1984., 32.

⁶¹ Foscan, L. (bilj. 23), 164.

Magaš smatra da su izvorišta kasnijih gradova, odnosno „utvrđeni kašteli medijevalnih urbanih aglomeracija liburnske obale“ nastali između 11. i 13. stoljeća.⁶² U Lovranu i Veprenicu pronađene su romaničke supstrukcije koje potvrđuju starost navedenih naselja, a kako kod Brseča ne postoje takvi sigurni dokazi, komparativnom analizom može se tek pretpostaviti istovremeni ili bar približni vremenski nastanak najstarijeg dijela Brseča. Točnu kronologiju nekadašnje središnje utvrde danas je nemoguće utvrditi, a nije moguće niti donositi sudove o njenim arhitektonskim ili stilskim značajkama. Ono što preostaje jest proučavanje povijesnih činjenica te usporedba s najbližim primjerima fortifikacijske gradnje: oboje ukazuje na nastanak najkasnije do druge četvrtine 14. stoljeća, proširivanje kaštela u grad tijekom 15. i 16. stoljeća, te konačno formiranje grada do sredine 17. stoljeća.⁶³ S obzirom na suvišnost fortifikacijskih elemenata na području Istre od 18. stoljeća, velik broj objekata koji nije preuzeo drugu funkciju (primjerice promjena funkcije iz obrambene kule u zvonik, poglavlje 4.2), nije sačuvan u izvornom obliku već je često pregrađen ili u potpunosti srušen. Do 19. stoljeća podno zgrade kaštela nalazili su se njegovi vrtovi, koji su potom iskorišteni za izgradnju pučke, odnosno osnovne škole 1868. godine.⁶⁴ Stoga, izgledno je da su srednjovjekovni kaštel i njegova okolica ostali velikim dijelom sačuvani sve do sredine 19. stoljeća kada prolaze temeljitu pregradnju.

Slika 5. Zgrada „kašće“. Snimljeno iz dvorišta današnjeg „Kaštela“, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

⁶² Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 284.

⁶³ Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 284.

⁶⁴ Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 295.

Uz kaštel nalazi se i tzv. „kašća“ koja je jedina u potpunosti očuvana zgrada iz sklopa srednjovjekovnog kaštela.⁶⁵ Radi se o gospodarskom objektu nepravilnog pravokutnog tlocrta, izgrađenog pod pravim kutem središnje zgrade, kasnijem uklopljenim u pregradnju 19. stoljeća. U prošlosti su na to mjesto seljaci donosili daću, odnosno desetinu od svojih proizvoda koju su predavali feudalcu. Tijekom spomenute pregradnje, „kašća“ je prenamijenjena u pivnicu, a „gornji pod rabi se za razne potrebe“ kako navodi Pajalić.⁶⁶ Uklopljena je u dvorište novog „Kaštela“ te zatvara njegov istočni rub. S vanjske strane zatvara rub Ribarske ulice koja teče paralelno s „kašćom“ i spušta se do juga naselja. Otucanje žbuke na ovoj zgradi možda bi otkrilo lučne otvore prizemlja uobičajene za ovaj tip građevina na području Pazinske knežije, kao što je to slučaj u Kršanu i Boljunu.⁶⁷

Slika 6. Zgrada „kašće“. Pogled s ulice, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

Ukoliko je prva srednjovjekovna građevina podignuta u Brseču bio upravo kaštel, njegovi ostaci predstavljali bi izvorište današnjeg grada. Još uvijek nisu provedena istraživanja koja bi mogla potvrditi ili opovrgnuti ovu teoriju, a s obzirom da je središnja zgrada kaštela ugrađena u kasnija stambena zdanja, niti materijalni ostaci ne pružaju konkretne indicije. Zidine koje spominje Pajalić više nije moguće identificirati. Bilo da se radilo o zidinama koje su okruživale

⁶⁵ Franković, M., 1984. (bilj. 60), 35.

⁶⁶ Franković B. (ur.), *Eugen Kumičić – 100 godina poslije*, (bilj. 59), 117.

⁶⁷ Usp. Bradanović, M., *Arhitektonski razvoj Kršana*, u: *Annales, Series Historia et Sociologia*, god. 19, br. 1, Koper, 2009., str. 89–108.

središnju zgradu kaštela pa potom fragmentarno uklopljene u zatvoreno dvorište kasnije građevine ili o temeljima središnje zgrade na kojima je izgrađena novovjekovna kuća, oni se promatranjem „izvana“ više ne mogu raspoznati.

Nekadašnji izgled brsečkog kaštela mogao bi se donekle derivirati iz komparativne analize s drugim istarskim primjerima, osobito onima s područja Pazinske knežije. Geografski najbliži kaštel onaj je u Mošćenicama. Već je spomenut u kontekstu urbanizma naselja kao kvadratična kula koja je štitila ulaz u grad. Za ovu građevinu je specifično da se nalazi uz vanjski obod gradskih bedema, za razliku od brsečkog koji je se nalazi unutar zidinama određenog naselja. Kaštel u Mošćenicama tijekom stoljeća doživio je mnoge preinake, što je napose vidljivo u veličini otvora koji su preveliki za standarde srednjovjekovnog graditeljstva i najvjerojatnije su prošireni za neke barokne pregradnje. Posljednja je faza danas dominantnih još većih otvora 19. stoljeća. Ostaci vodoravnog razdjelnog vijenca vjerojatno upućuju na izvornu fazu gradnje. Ono što je zasigurno autentično jest masivni zid kaštela sa zakošenjem podnožja. Kako je spomenuto, 19. stoljeću pripada raščlamba velikim prozorima, uvučenim u debele zidove prizemlja kaštela, što upućuje na izvorno obrambeni karakter građevine.

Prostorno blizak primjer fortifikacijske gradnje, a koji je usto i vrlo dobro očuvan, je onaj u Lovranu. Lovran, staro antičko naselje smješteno u morskoj uvali, već je u 13. i 14. stoljeću bilo opasan gradskim zidinama i kulama i stoga je bio važna pomorska utvrda na sjevernom Jadranu.⁶⁸ Osim dijelova zidina i gradskih vrata, očuvana je i branič-kula koja je nadzirala sjeveroistočni ulaz u grad. Izvorno romanička, kula koja je pregrađivana tijekom gotičkog razdoblja i potom opet u 17. stoljeću, kvadratnog je tlocrta, a zbog svoje visine predstavlja snažan vertikalni naglasak u prostornoj artikulaciji trga koji je okružuje.⁶⁹ S obzirom da se trg nalazi na najvišoj visinskoj točki grada, vertikalni akcent tim je izraženiji i ne čudi da je upravo na tom mjestu podignuto ovo masivno, čvrsto zdanje koje ima esencijalnu ulogu za obranu grada. Iako se ova kula ne kategorizira kao kaštel, tlocrtnim gabaritima nalik je kaštelu u Brseču, stoga je moguće da se izgled vanjskog zidnog plašta kaštela nije drastično razlikovao od onog kule u Lovranu. Doduše, njezina osnova nesumnjivo je starija od brsečkog kaštela, no gotička pregradnja mogla bi biti prikladna referenca za rekonstruiranje izgleda brsečke kule. Prema Valvasarovom crtežu, kula u Brseču najvjerojatnije je imala četiri etaže zajedno s prizemljem te je i u tom pogledu mjerljiva s lovranskom.

⁶⁸ Mohorovičić, A., *Utvrdeni gradovi i kašteli sjevernog Jadrana*, Rijeka, 1997., 89.

⁶⁹ Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 292.

Iako liburnijski gradovi nastaju upravo kao utvrde iz kojih se kasnije razvijaju gradovi, njihove najstarije jezgre s vremenom je progutalo sve brže rastuće urbano tkivo gradova. Neke su porušene i zaboravljene, a neke pregrađene i prenamijenjene u kasnije stambene objekte. Vrlo je teško donositi zaključke o izvornom izgledu nekadašnjih kaštela, upravo zbog brojnih intervencija koje doživljavaju tijekom povijesti. Stoga ne čudi da je ponekad jedini oslonac povijesni zapis, bilo u pismenom ili u slikovnom obliku.

Slika 7. Kaštel u Mošćenicama, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

4.2. Sjeverna kula – zvonik

S obzirom na njegovu današnju funkciju, to se masovno zdanje naziva zvonikom, iako mu je prvotna uloga zasigurno bila ona obrambena. Radi se o sjevernijoj⁷⁰ kuli s Trostovog prikaza, s koje se pruža sveobuhvatan pogled na Kvarnerski zaljev te se lako može kontrolirati točka ulaza, odnosno Vela vrata. Kaštel i stara branič-kula unakrsno nadgledaju sjeverni, prirodno najnezaštićeniji prilaz gradu te istočne pristupe, ukoliko su postojali.⁷¹ Direktno je povezana sa sustavom zidina, odnosno, istočni gradski bedemi dograđeni su na samo tijelo kule. Ono je čvrsto, masivno, debelih zidova – sve navedene karakteristike tipične su za srednjovjekovne fortifikacijske gradnje. Izgrađen je od relativno pravilno tesanih i uslojenih kamenih blokova, što je bilo vidljivo na sjevernom zidu zdanja prije obnove fasade 2013. godine. Takva struktura

⁷⁰ Ovdje treba napomenuti da je u prethodnim stoljećima postojala još jedna četvrtasta kula smještena jugoistočno od današnjeg zvonika, a kasnije je prenamijenjena u stambeni prostor. Magaš u svojoj analizi urbane strukture Brseča tu drugu kulu naziva sjevernom kulom, s obzirom na njezin smještaj u gradskom tkivu, stoga je ne treba miješati s današnjim zvonikom, Magaš, O., 1994., (bilj. 27), 140.

⁷¹ Magaš, O., 1994., (bilj. 27), 138.-139.

drastično se razlikuje od strukture gradskih zidova, što upućuje na različite datacije zvonika i bedema. Ulaz u kulu, odnosno zvonik nalazi se na prizemnoj etaži i okrenut je prema tijelu župne crkve. Vrlo je specifičnog izgleda jer kruni ga tzv. gljivasti luk. Budući da je lučni vrh portala širi od donjeg dijela vrata te time podsjeća na oblike ranokršćanske arhitekture kakvi se, primjerice, javljaju u 6. stoljeću u Poreču. Međutim, to ne znači da se današnji zvonik može makar u svojim supstrukcijama datirati u razdoblje kasne antike, već da je to oblik pučke, tradicijske gradnje koji se još dugo zadržao u graditeljstvu Istre.⁷²

Slika 8. Zvonik uz župnu crkvu sv. Jurja u Brseču, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

Oplošje zvonika, ujedno kule i promatračnice horizontalno je podijeljeno dvama uskim kamenim vijencima, tvoreći tako tri podjednaka polja tijela građevine. U središnjem polju jugoistočnog zida nalaze se dva mala otvora lučnog završetka, dok se na ostalim zidovima u svakom polju nalazi po jedan ili dva otvora, od kojih su neki kasnije zazidani. Otvori se prema vrhu povećavaju, a u gornjem polju završavaju velikim biforama koje su ukrašene jednostavnim kapitelima. Bifore raščlanjuju ili providaju zidove završne etaže. Na samom vrhu nalazi se osmerokutni tambur, nadogradnja iz baroknog razdoblja. Prema navedenim karakteristikama, M. Vicelja ovo zdanje pripisuje regionalnom istarskom tipu zvonika, upotrebljavajući terminologiju Ljube Karamana prema kojoj bi se on svrstao pod „seosku gotiku“, i prema tome

⁷² Fučić, B., Šetnja kroz grad, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994., 115.

ga datira u razdoblje između 13. i 15. stoljeća.⁷³ Iako stilske karakteristike upućuju na romaničku gradnju, one će dugo zadržati u arhitekturi Liburnije i Istre. Gotovo svako stilsko razdoblje u područjima koja nisu pod direktnim utjecajem novih umjetničkih strujanja bilježi zakašnjenje, odmak od nekoliko desetljeća, pa čak i stoljeća, a stilovi redovito ponavljaju tradicijske, dobro poznate oblike koji su se ukorijenili u perifernim seoskim regijama. Iz te prakse razvio se obrazac ponašanja, prilikom kojeg se za vrijeme kada u umjetničkim centrima prevladava stilski jasno gotičko oblikovanje, na periferiji se još uvijek javljaju zakasnjele romaničke karakteristike, dok se u razdoblju renesanse još uvijek javljaju gotički oblici.

Vjerojatno u vrijeme kada opada važnost fortifikacijskog sustava i ova građevina proživljava transformaciju u vidu prenamjene i nadogradnje. Je li kula postala zvonikom i prije barokizacije kada zdanje dobiva novu ložu za zvona i tambur kojim će se dodatno naglasiti vertikala u vizuri grada, nije poznato, ali možemo naglasiti da je zdanje vjerojatno u ranom novom vijeku imao dvojnju funkciju zvonika i branič-kule. Međutim, njegova je prvotna funkcija, ona obrambena, s vremenom zaboravljena, a danas se građevina veže isključivo uz sakralnu funkciju. Godine 2013. započeta je obnova vanjskog plašta zvonika, nakon koje on dobiva novu fasadu bijele boje, koja ga čini još naglašenijim prostornim elementom, a za lijepog vremena, njegov obris vidi se sve do najsjevernije točke Kvarnerskog zalijeva.

4.2.1. Usporedba zvonika u Brseču, Mošćenicama i Kastvu

Ovakav tip zvonika nije jedinstveni slučaj, već konstanta u svim gradovima Liburnije te je usporediv s primjerima iz Kastva, Veprinca, Lovrana i Mošćenica, ali i onima na širem području Istre. Zvonik u Mošćenicama gotovo je istovjetan onome u Brseču. Visoko, usko zdanje debelih zidova perforirano je malim lučnim prozorskim otvorima, a tek je posljednja etaža otvorena većim biforama. Na vrhu zvonika izveden je poligonalni tambur koji dodatno naglašava vertikalu građevine. Tijelo zvonika mnogo je starije od njegovog baroknog završetka, s kojim se potvrđuje njegova novovjekovna funkcija. Naime, i zvonik u Mošćenicama isprva je bio branič-kula, smještena na najvišem dijelu naselja, odakle je nadgledala sjeveroistočni prilaz gradu. S novom namjenom uključena je u sakralni kompleks crkve sv. Andrije.

Kastavski primjer svakako je puno impozantniji, budući da je obrada njegovog plašta daleko bogatija. Tijelo zvonika horizontalnim vijencima podijeljeno je na pet polja, od kojih je svako perforirano uskim polukružnim prozorom s kamenim okvirom, osim u pretposljednem polju,

⁷³ Vicelja-Matijašić, M., Sakralni kompleks u Brseču, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994., 222.

gdje se sa svake strane nalazi sat. Posljednja etaža obilježena je četirima biforama, a vrh zvonika zaključen je oktogonalnim tamburom. Unatoč značajnijim dekorativnim razlikama, brsečki i kastavski zvonik gotovo su identični u raščlambi volumena. Međutim, postoji razlog te iznenadne elegancije u proporcijama. Kastavski zvonik sagrađen je 1724. godine kada je njegov prethodnik uništen udarom groma. To ga čini jedinim primjerom koji nastaje izvan konteksta srednjovjekovnog liburnijskog graditeljstva, ali pruža neoborive dokaze o snazi lokalne graditeljske tradicije koja se oslanja na ukorijenjene srednjovjekovne oblike i na taj način potvrđuje liburnijski identitet.⁷⁴

Slika 9 i 10. Zvonik uz crkvu sv. Andrije u Mošćenicama i zvonik uz crkvu sv. Jelene Križarice u Kastvu (dostupno na: <http://ineco.posluh.hr/pgz/moscenic/m4.htm>, i: <https://mapio.net/pic/p-80096552/>)

4.3. Gradske zidine

Ostaci nekadašnjih bedema ocrtavaju se u tlocrtnoj dispoziciji današnjeg naselja. Iz tlocrta je jasno kako su se, nakon što su zidine izgubile svoju osnovnu funkciju, na njih nadograđivale stambene građevine, a grad ranog novog vijeka još se nije širio izvan srednjovjekovnih gabarita. To je posebice uočljivo na sjeveroistočnom i južnom potezu kuća, koje u kasnijim stoljećima nasjedaju na bedeme i slijede njihovu polukružnu formu tlocrtnog pružanja. One stoga nisu

⁷⁴ Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 289.

sačuvane u svojoj cjelini, već ih nalazimo samo u supstrukcijama današnjih kuća, a slobodnostojeće samo na pojedinim mjestima gradske jezgre, uglavnom na lokacijama gdje njihove temelje nije bilo moguće iskoristiti za novogradnje zbog nepristupačnog, strmog terena. Ostaci zidina očuvani su na krajnjem jugu naselja, na vrhu litice, gdje se još uvijek naziru masivni blokovi kamenja u temeljima stambenih kuća, ali i slobodnostojeći dio zida koji je samo djelomično očuvan.⁷⁵ Ipak, najbolje su očuvane na sjeveroistočnom dijelu, iza svetišta župne crkve, odakle se protežu sve do istočne kule i čine svojevrsni „ophod“ oko stražnjeg, istočnog dijela crkve. Na tom su mjestu bedemi sačuvani gotovo do pune izvorne visine i perforirani uskim strijelnicama pomoću kojih se mogao nadzirati i braniti istočni prilaz gradu.

Obrada zidova prilično je gruba, a nastala je slaganjem nepravilnog kamenja, odnosno od „neuslojenog priklesanog lomljenca“, baš kao i u Lovranu i Veprincu.⁷⁶ Ondje gdje je prilaz bedemima najpristupačniji, odnosno na potezu od zvonika do svetišta crkve dugački su oko 25 m i debeli nešto manje od 1 m. S unutrašnje strane naselja u prosjeku su visoki oko 3,50 m, dok su s vanjske strane mnogo viši. Na tom fragmentu očuvano je šest nepravilnih uskih proreza, prosječnih dimenzija 50x10 cm.

L. Foscan smatra da je područje oko crkve, zajedno sa zapadnom kulom i bedemima sraslo uz najstariji dio grada, te ih datira u vrijeme prodora Osmanlija.⁷⁷ O crkvi i zvoniku će se detaljnije raspravljati u idućim poglavljima, no u pogledu zidina, Foscan bi zaista mogao biti na tragu istini, budući da se vrijeme turskih upada poklapa s pretpostavljenim širenjem kaštela u kasnosrednjovjekovno naselje. Tada bi naseljeni prostor podno kaštela, još uvijek u opasnosti od provala Turaka i Mlečana, bio podložan napadima na nezaštićenom terenu koje je zahtijevalo gradnju složenijeg obrambenog sustava koje bi obuhvatilo čitavo naselje. Međutim, zidine ipak nisu u potpunosti zaokružile srednjovjekovnu jezgru – prirodno zaštićeno područje na jugoistoku grada nasjelo je na rub strme litice i stoga nije bilo potrebe za zidanjem bedema na tom dijelu naselja. Slično je stanje u Lubenicama na susjednom otoku Cresu.

⁷⁵ Magaš, O., 1994., (bilj. 27), 140.

⁷⁶ Bradanović, M., Graditeljstvo Lovrana u kasnom srednjem i ranijem novom vijeku, u: *Zbornik Lovranščine*, knjiga 1, Lovran, 2010., 225.

⁷⁷ Foscan, L. (bilj. 23), 163.

Slika 11. Ostaci zidina na sjeveroistočnom dijelu naselja, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

Slika 12. Strijelnica na očuvanom dijelu gradskih zidina, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

5. Sakralna arhitektura

Istra je, kao periferno područje, s jedne strane Mletačke Republike, a s druge austrijskih zemalja, bila udaljena od većih umjetničkih središta kasnog srednjeg i ranog novog vijeka. Dok se lokalno stanovništvo zapadne i južne Istre ugledalo u ekonomiju i društveni život gradova pod mletačkom vlašću, u kojima je postojao patricijski sloj, austrijski posjedi nisu imali svoje domaće plemstvo koje bi se brinulo za gospodarski i umjetnički napredak tog područja. Zbog učestale preprodaje posjeda Pazinske knežije utjecaj stranog plemstva nije bio kontinuiran. Osim toga, knežija je bila politički, društveno i gospodarski izolirana, a jedina veća trgovačka središta bila su relativno mali urbani centri: Ljubljana, Rijeka i Trst.⁷⁸ Zbog svojeg specifičnog političkog uređenja, bez prometnica te geografski izdvojena, Pazinska knežija nikada nije uspjela postati podobna za razvijanje većeg umjetničkog centra, a ondje gdje su i nastajala umjetnička djela, uglavnom su nastajala kao *ex voto* nakon ratnih razaranja i pustošenja koje su prouzročile zarazne bolesti.⁷⁹ Stanje će se donekle popravljati od druge četvrtine 17. stoljeća kada će niz kuća i crkava na području liburnijskog dijela Istre dobiti novo ruho. Poprilično je malo izvornih renesansnih i baroknih ostvarenja koja su u cijelosti podignuta u navedenim stilovima, već se umjetnički uzlet uglavnom veže uz barokizacije postojećih (uglavnom izvorno romaničkih i gotičkih) zdanja. To je napose vidljivo u kontekstu sakralne arhitekture, kada gotovo sve župne crkve u liburnskim gradovima bivaju obnovljene u novom stilu. Međutim, ta su ostvarenja poprilično skromna i nema monumentalnih djela – arhitektura se svodi na pučku izvedbu na standardiziranoj razini.⁸⁰ U 17. stoljeću sakralna arhitektura čitave Istre oslanja se na tradiciju prethodnih razdoblja, a sve graditeljske investicije bile su u rukama lokanih naručitelja i graditelja koji će se osloniti na provjerene oblike koji će se nastaviti pojavljivati i u kasnijim razdobljima.

S obzirom da se državna podjela nije poklapala s crkvenom, a Istra je bila podijeljena na pet biskupija (Pulsku, Pićansku, Porečku, Novigradsku i Tršćansku), kao i na srednjovjekovnu organizaciju prostora prema kojoj su se razvila urbana naselja, ali ne i jedno jače urbano žarište, ne čudi da arhitektura u austrijskoj i mletačkoj Istri pokazuje slična obilježja, posebice u 17. stoljeću kada se obnavljaju mnoge župne i redovničke crkve.⁸¹ Tipične crkve ovog prostora

⁷⁸ Matejčić, R. (bilj. 46.), 387-388.

⁷⁹ Matejčić, R. (bilj. 46.), 387.

⁸⁰ Matejčić, R. (bilj. 46.), 385.

⁸¹ Horvat-Levaj, K., *Barokna arhitektura*, Zagreb, 2015., 107.

jednostavne su jednobrodne nenadsvodene građevine s poligonalnim svetištem s rebrastim svodom. Takva su svetišta mahom nadograđivana tijekom 14. i 15. stoljeća na starija tijela crkvi, a karakteristična je za razdoblje 17. stoljeća protureformacijska težnja za proširenjem crkvenog prostora kao i tendencija podizanja sve većeg broja oltara, stoga crkvama često bivaju prigrađeni po jedan ili dva para bočnih kapela koje doniraju bratovštine, imućniji građani ili svećenici, a za koje se potom naručuju oltari.⁸² Tipični primjeri su crkve u Pazinu, Boljunu i samom Brseču. Takvi zahvati bili su u prvom redu funkcionalni, s obzirom da se popravljaju oštećene i razorene crkve, ali i povećava sakralni prostor budući da je zbog bujanja naselja potrebno prilagoditi veličinu crkve novim potrebama. Ne radi se o velebnim djelima, jer prostorne i novčane mogućnosti zajednice ili pojedinaca koji ulažu u obnove i novogradnje uvjetuju opseg i količinu građevinskih pothvata. Poslijeratna Istra 17. stoljeća ekonomski i gospodarski je iscrpljena, a glavni poticaji gradnje u prvom dijelu stoljeća proizlaze uglavnom iz stanja poratne obnove i svode se na obavljanje crkvi, dok se cjelovita ostvarenja češće počinju podizati od druge polovice stoljeća.

5.1. Župna crkva sv. Jurja

Župna crkva sv. Jurja najveća je brsečka crkva. Nalazi se na središnjem gradskom trgu, dakle, na najvišoj točki površine unutar nekada obzidanog naselja. Pravilno je orijentirana s portalom na zapadnom pročelju i svetištem na istoku. Crkva je jednobrodna građevina s dubokim poligonalnim svetištem koje je zaključeno križnim svodom, dok je lađa pokrivena ravnim stropom. S bočnih strana nalazi se po jedna prostrana kapela kvadratnog tlocrta, predvođena križnim svodom čime je stvoren dojam trobrodnosti crkve. Uz svetište i južnu bočnu kapelu nalazi se i sakristija koja je s crkvom povezana vratima. Tlocrt građevine izuzetno je nepravilan: na lađu trapeznog oblika nepravilno su, ne pod pravim kutom, prigrađene kvadratne kapele, što možda upućuje na djelatnost pučkih majstora ograničenih vještina ili pak prilagodbu okolnoj, tada postojećoj izgradnji ali i zatečenoj arhitekturi izvorne crkve.

Pročelje crkve izrazito je jednostavno i simetrično, a njegova površina je plošna i ožbukana. Na prizemnom dijelu nalaze se ulazna vrata obrubljena klesanim kamenim dovratnicima i nadvratnikom, odignuta od tla dvjema stubama. Sa svake strane vrata nalazi se po jedan manji kvadratni prozor, dok se u središnjoj osi gornjeg dijela pročelja nalazi veći pravokutni prozor flankiran s dva okulusa. Svi su prozorski otvori naglašeni jednostavnim kamenim okvirima. Zabatno pročelje crkve zaključeno je dvoslivnim krovom, dok su kapele pokrivene troslivnim

⁸² Horvat-Levaj, K. (bilj. 81), 111.

krovištima. Pročelje crkve obnovljeno je 2013. godine kada je cijela crkva dobila novu bijelu fasadu. Unutrašnjost crkve također je obnovljena devedesetih godina prošlog stoljeća. Tada su, prilikom postavljanja nove električne sklopke, otkrivene kasnogotičke freske koje su pripisane majstoru Albertu iz Konstanza; uslijedilo je skidanje slojeva žbuke, sve dok nisu otkriveni dijelovi fresaka koji nisu uništeni tijekom stoljeća. Na južnom i sjevernom zidu fragmenti sačuvanih oslika prezentirani su tako da su ostali nepokriveni, dok je ostatak plošnih zidova oličen bijelom bojom.

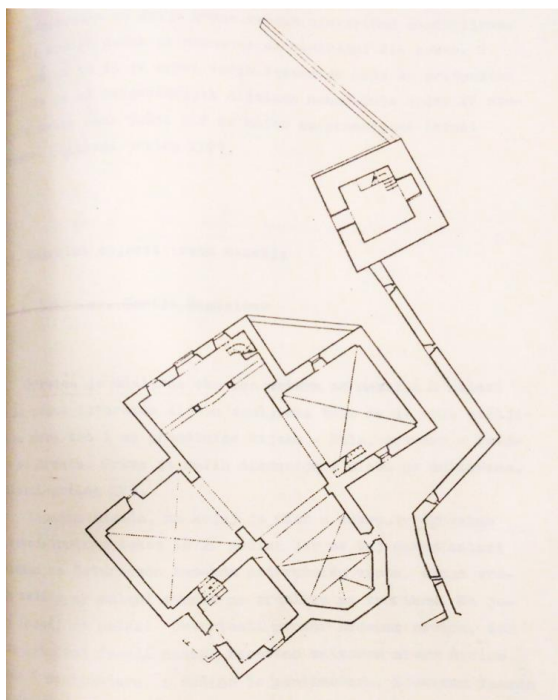

Slika 13. Zapadno pročelje župne crkve sv. Jurja

Datacija crkve poprilično je nesigurna. Postoje mišljenja da je prvotna građevina bila jednobrodna romanička, ravno zaključena crkva,⁸³ međutim, nije do kraja razjašnjeno u kojem

⁸³ V. Munić smatra da najstarija faza potječe iz razdoblja romanike, u: Munić, V., Graditeljski ansambl crkve-tvrđave sv. Jurja Mučenika u Brseču, u: *Rijeka*, br. 8, Rijeka, 2003., 44; M. Vicelja smatra da je prvotna crkva bila „jednostavnog, pravokutnog tlocrta s ravno završenim svetištem što predstavlja podtip regionalne skupine crvenih spomenika koji traju na cijelom području Istre do konca 15. stoljeća.“, u: Vicelja-Matijašić, (bilj. 73), 221. O tom tipu crkava karakterističnom za Istru detaljno se bavio Branko Marušić. Usp. Marušić, B., Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom, u: *Histria archaeologica* V, Sv.1-2. Pula, 1974.

vremenskom razdoblju nastaje njezina osnova faza. Da je postojala u 15. stoljeću evidentno je zbog pronalaska spomenutih gotičkih fresaka koje je akademik Branko Fučić datirao oko 1470. godine.⁸⁴ S obzirom da u svetištu nisu pronađene freske, taj je dio vjerojatno nadograđen nakon oslikavanja crkve, ali najvjerojatnije prije bočnih kapela koje se podižu sredinom 17. stoljeća. Naime, s obzirom da se gotički oblici na prostoru Istre zadržavaju iznimno dugo, u zabačenoj sredini kao što je Brseč, ta se praksa mogla zadržati i do kraja 16. stoljeća, a da svetište ne nastaje u istom trenu kad i bočne kapele evidentno je prema oblikovanju križnih svodova, kao i konzola koje podržavaju iste. Svetište se uglavnom definira kao gotičko te se gradnja istog okvirno smješta u 15. stoljeće,⁸⁵ no neki autori drže da je nastalo tijekom barokne faze preuređenja crkve.⁸⁶ Dataciju svetišta svakako bi trebalo tražiti nakon 1470. godine kada nastaju freske u brodu i prije sredine 17. stoljeća kada su podignute bočne kapele, a koje se prema artikulaciji arhitektonskih detalja razlikuju od svetišta.

Slika 14. Tlocrt župne crkve sv. Jurja (prema V. Munić, Sakralna arhitektura istočnoistarskih komuna od XII. Do XVIII. Stoljeća, 2005.)

Zapadni dio crkve također je nadograđen na raniju lađu. Tad je crkvi nadograđeno pjevalište, a ulazni dio postaje svojevrsno „predvorje“ koje je arkadom odvojeno od lađe,

⁸⁴ Usp. Fučić, B., *Majstor Albert iz Konstanza*, Zagreb – Brseč, 2000., 17.; usp. Greblo, S., Freska majstora Alberta (1475.) u Plominu, u: *Peristil*, Vol. 39 No. 1, 1996., 57.-68.

⁸⁵ Vicelja-Matijašić, M. (bilj. 73), 221.

⁸⁶ Fučić, B., *Majstor Albert iz Konstanza*, Zagreb – Brseč, 2000., 16.

nadsvođeno križnim svodom, uz uporabu kamenih konzola koje se razlikuju i od onih u svetištu i u kapelama. Istom pregradnjom, vanjsko pročelje crkve dobiva novi izgled koji bi se uvjetno mogao nazvati renesansnim. Datacija ove nadogradnje nije poznata, no najvjerojatnije se razlikuje od datacije svetišta i datacija obiju kapela.

Slika 15 i 16. Svetišta crkve sv. Jurja i svod kapele Blažene Djevice Marije, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

Svetišta crkve uglavnom se uspoređuje sa svetištem župne crkve sv. Jurja u Lovranu, čija je kronologija također nejasna. Postoje dvojbe oko toga potječe li osnova lovranske crkve iz razdoblja između 12. i 13. stoljeća⁸⁷ ili se njezin nastanak treba datirati u 14. stoljeće,⁸⁸ nakon čega se u kasnijem periodu, najvjerojatnije tijekom 15. stoljeća, preuređuje svetišta koje dobiva kasnogotički mrežasti svod. Vladajuća pretpostavka je da se to preuređenje dogodilo oko 1470. godine i po uzoru na zvjezdasti svod crkve sv. Nikole u Pazinu koji se datira u sredinu 15. stoljeća. Pazinski i lovranski svodovi svetišta župnih crkava izraziti su primjeri kasnogotičkog arhitektonskog oblikovanja. kompleksniji i sofisticiraniji. Važan dio njihove konstrukcije predstavljaju kamena svodna rebra a na oba su primjera sačuvane i kasnogotičke freske. Brsečki

⁸⁷ Munić, V., *Sakralna arhitektura istočnoistarskih komunala od XII. do XVIII. stoljeća*, Zagreb, 2005., 120.

⁸⁸ Bradanović, M., 2010. (bilj. 76), 221.

s križnim svodovima podno kojih se nalaze kamene konzole možemo opisati ka zakasnjeli odjek te regionalne tradicije.

Prije recentne obnove fasade crkve, pokraj njezina glavnog pročelja uz zapadni zid sjeverne kapele nalazila se jama za vapno koja je bila ograđena kamenjem. Među njima pronađen je glagoljski natpis koji se datira oko 1610. godine. Natpis spominje izgradnju sakristije koja je prethodila današnjoj.⁸⁹ Dakle, prije današnje sakristije postojala je starija sakristija koja se gradila⁹⁰ oko 1610. godine, po svoj prilici prije početka Uskočkog rata tijekom kojeg je najvjerojatnije stradala, pa se nova podiže sredinom idućeg stoljeća, otprilike u isto vrijeme kada se prigraduju i bočne kapele. Na to upućuje pojava latinskog natpisa unutar postojeće sakristije kao i činjenica da se i u desnoj kapeli pojavljuje latinski natpis koji govori o gradnji iste. Sa sigurnošću se može tvrditi da je početkom 17. stoljeća crkva bila pod radovima, a moguće je da se jedna od dogradnji na srednjovjekovnu lađu dogodila u istome periodu. stoljeća. Dakako, tek bi daljnja terenska istraživanja mogla ponuditi dokaze koji bi išli u prilog ovoj ili nekoj drugoj pretpostavci.

Sredinom 17. stoljeća lađi crkve prigradene su simetrično postavljene kapele. Budući da su Brseč za vrijeme Uskočkog rata osvojili Mlečani i zadržali se u njemu nekoliko godina u tom je razdoblju velik dio grada materijalno stradao, a moguće je i da je i crkva bila oštećena, pa se nakon rata popravljala i dograđivala. Kapele su prvenstveno bile funkcionalni zahvat budući da je trebalo proširiti sakralni prostor kako bi što više vjernika moglo prisustvovati obredima. Također, moguće je da je dio razloga podizanja jedne od kapela leži u zavjetnoj namjeri – kao donacija bratovština ili pobožni čin vjernika-laika. Prema latinskom natpisu smještenom na istočnom zidu južne kapele, iznad ulaza u sakristiju nju je dao podići brsečki župnik Grgur Mavrović, koji je 1754. godine iz Rima u Brseč dopremio relikvije sv. Aurelija i postavio ih na istoimenu oltar. Zbog tog natpisa kapelu se u literaturi često datira u 1754. godinu budući da se smatra da je činom prijenosa relikvija završena gradnja istoimene kapele. Godine 2003. objavljene su vizitacije Pulske biskupije iz 1658. i 1659. godine. Zapis pulskog biskupa Alvisea Marcella iz 23. studenog 1658. godine spominje da je drveni kovčeg u kojem se nalaze relikvije sv. Aurelija smještene na oltaru Gospe Karmelske budući da se kapela sv. Aurelija tek treba sagraditi.⁹¹ Iz toga proizlazi da se desna kapela podiže negdje iza 1659. godine, a ne 1754. ili

⁸⁹ Fučić, B., 1994. (bilj. 72), 157.

⁹⁰ Sačuvani ostatak natpisa glasi: „...I KADA SE SVRŠI TA SAKR(I)ŠTIJA“, preuzeto iz: Viškanić, D. (bilj. 36), 96.

⁹¹ Kudiš, N., Labus, N., *U kraljevskim stranama i pod Svetim Markom = vizitacije u pulskoj biskupiji na austrijskom i mletačkom području godine 1658. i 1659.*, Rijeka – Poreč, 2003., 126.

1647. godine (potonja se spominje u literaturi nastaloj prije 2003. godine⁹²). Lijeva kapela posvećena je Blaženoj Djevici Mariji. Ona se datira prema kamenom okviru prozora na kojem je uklesana godina 1647. i ta se godina uzima kao dovršetak gradnje, budući da se u njoj već nalazila grobnica s nadgrobnom pločom na kojoj je uklesana datacija u 1640. godinu.

Tipološki se ova crkva smješta među istarske jednobrodne crkve s tzv. patuljastim transeptom.⁹³ Uz brsečku, u tu skupinu smještene su župne crkve u Boljunu, Gologorici, Kostanjici, kapelanijska crkva u Zarečju te crkve sv. Marije u Vodnjanu, sv. Roka u Svetom Petru u Šumi i sv. Martina u Previžu. Sve navedene crkve nastaju ili se pregrađuju tijekom 17. i 18. stoljeća i imaju slične karakteristike (jednobrodnost, nenadsvođena lađa, simetrično pridružene presvođene kapele, križni tlocrt) prema kojima se smještaju u istu grupu istarskih crkava. Od navedenih, samo se crkve u Vodnjanu, Svetom Petru u Šumi i Zarečju grade istodobno s kapelama, dok se kod ostalih kapele nadograđuju na stariju građevinu., ali su sve organizirane na isti način. Vodnjanska je crkva najstarija, datira se na početak 17. stoljeća smatra se da je rađena po jednom projektu, budući da su kapele podignute istovremeno s lađom, dok tijekom istog stoljeća nastaje cijeli niz pregradnji starijih crkava koje dobivaju po par bočnih kapela. Kategorizacija pregrađenih crkava zajedno u skupini s novogradnjama objašnjava se kao „znak slobodnog korištenja tipskih predložaka“⁹⁴ što bi aludiralo na to da je postojao plan koji je korišten prilikom prigradnji kapela na starije crkve, i to prema modelu, odnosno prema slikovnom predlošku ili po uzoru na neku drugu jednobrodnu crkvu s bočnim kapelama. I dok se može tvrditi da dvije od crkvi (crkva u Svetom Petru u Šumi i u Zarečju) koje se grade u jednom mahu u 18. stoljeću zaista nastaju po uzoru na crkvu sv. Marije u Vodnjanu ili neki drugi primjer jednobrodne crkve s bočnim kapelama, teško da se isto može reći za nadogradnje kapela na srednjovjekovne crkve. Ne samo da je teško dokazati da su geografski poprilično udaljene crkve bile poticaj gradnje u Brseču, već je i nelogično da je pomodarstvo uvjetovalo veliku intervenciju koja je obavljena na župnoj crkvi sv. Jurja. S obzirom na zabačenu sredinu i teško gospodarsko i ekonomsko stanje koje je zahvatilo cijelu Istru nakon Uskočkog rata, a pogotovo periferni gradić na liburnijskoj obali knežije, svi poduzeti zahvati prije svega su bili funkcionalni, i stoga nužni za obavljanje euharistijskih obreda. Prigradnja je prije bila potaknuta potrebom za proširenjem prostora i funkcija crkve,

⁹² Franković, M., Sakralni objekti u Brseču, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994., 227.; Kudiš, N., Drveni oltari iz 17. stoljeća u župnoj crkvi sv. Jurja u Brseču., u: *Radovi IPU*, br. 14., Zagreb 1990., 155.

⁹³ Marković, V., Crkve 17. i 18. stoljeća u Istri, Zagreb 2004., 29.-39.

⁹⁴ Marković, V. (bilj. 93), 35.

nego li željom za modernizacijom. Slijedom razlaganja specifične situacije u Brseču nameće se idući problem: budući da se radi o graditeljskoj dogradnji u sredini koja je relativno siromašna, porušena u ratu, gladna i poharana kugom, može li se ovaj graditeljski pothvat zaista svrstati pod sofisticiranu tipologiju crkve s patuljastim transeptom?

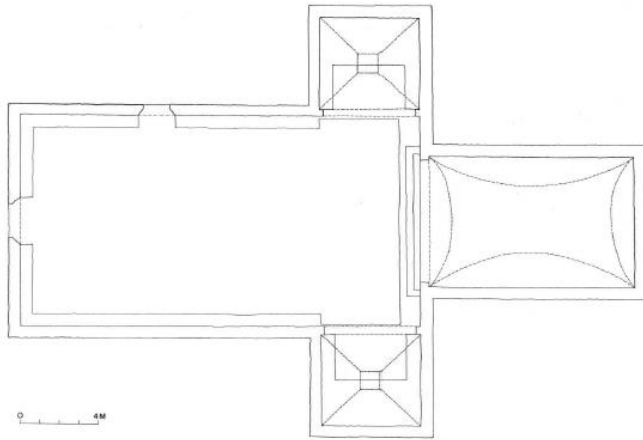
Crkvu sv. Jurja bi bilo prikladnije nazivati jednobrodnom crkvom s parom prigradenih kapela, budući da bi takva kategorizacija objasnila o kakvoj se građevini radi, a da se pritom ne insinuira na sofisticiranu tipologiju koja se ne može nametnuti ovakvom tipu pučkog graditeljstva. Naime, to ne znači da se Sv. Juraj ne može uspoređivati s ostalim primjerima iz svoje tipske skupine, već da treba upozoriti da je takva tipologija određena potrebom, a ne planskom nadogradnjom prema postojećem uzoru ili predlošku. Usto, poprilično je nelogično nazvati Sv. Jurja crkvom s patuljastim transeptom, budući da prigradnjom kapela građevina dobiva tlocrt nepravilnog grčkog križa, a bočne prostorije velike su gotovo koliko i središnji crkveni prostor.

5.1.1. Usporedba s crkvama iz tipske skupine

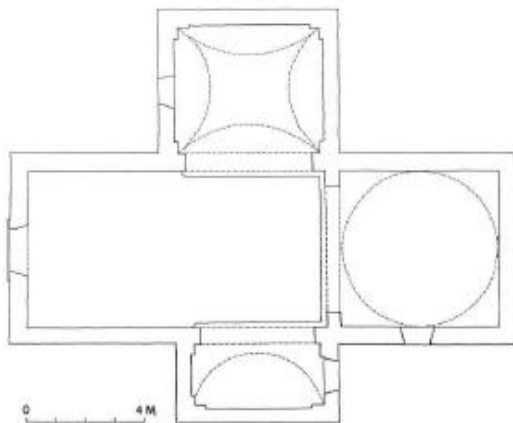
Zaista, brsečka župna crkva dijeli cijeli niz spomenutih karakteristika s ostatkom sakralnih građevina koje su svrstane u istu tipsku skupinu. Najranija, ujedno i najveća građevina crkva je sv. Marije od Karmela u Vodnjanu koja se podiže u jednom dahu 1620. ili 1630. godine, a posvećena je 1664. godine.⁹⁵ Osim dimenzijama, crkva se od ostalih razlikuje i po bogatijoj arhitektonskoj plastici prisutnoj u prostoru uz lađu crkve, odnosno na prijelazima iz broda u kapele i svetište. Zidna plastika izvodi se u renesansnoj maniri, unatoč datumu izgradnje crkve, a da je crkva građena nakon Palladijevog razdoblja, dokazuju polukružni prozori koji su kasnije zazidani. U tlocrtu se na nepravilnu pačetvorinastu lađu nepravilnog tlocrta nadovezuje izduljeno pravokutno svetište koje je od nje uže i odignuto trima stubama. Uz samo svetište podignuta je po jedna manja četvrtasta kapela zaključena križnim svodom. Crkva zaista ima tlocrt latinskog križa, a kapele bi se uvjetno mogle nazvati patuljastim transeptom. Osim činjenice da je jednobrodna ravno zaključena građevina, s dvije simetrične kapele smještene uz svetište, Sv. Marija od Karmela nema gotovo ništa zajedničko sa Sv. Jurjem. Vodnjanska je crkva prostrana i prozirna, mnogo elegantnijih proporcija i arhitektonske plastike od one Sv. Jurja. Brsečka je crkva prilično nezgrapnija, a ulaskom u prostor evidentno je da su kapele kasnija nadogradnja, koja se svojom prostornošću ne uklapa u zbijenu srednjovjekovnu lađu crkve. Sv. Juraj se tom intervencijom približio tlocrtu grčkog križa, tako da se u njenoj

⁹⁵ Marković, V. (bilj. 93), 29.

unutrašnjosti dobiva dojam centralnog prostora, dok je u Vodnjanu naglašeno longitudinalno kretanje u crkvenom prostoru.

Slika 17. Tlocrt crkve sv. Marije od Karmela u Vodnjanu (prema V. Markoviću, Crkve 17. i 18. stoljeća u sjevernojadranskoj Hrvatskoj, 1999./2000.)

Slika 18. Tlocrt župne crkve u Kostanjici (prema V. Markoviću, Crkve 17. i 18. stoljeća u sjevernojadranskoj Hrvatskoj, 1999./2000.)

Crkve u Gologorici i Kostanjici vrlo su nalik jedna drugoj u tlocrtu i prostoru. Na njihove izdužene lađe nasjeda četvrtasto svetište jednake širine, dok se na stariju lađu kasnije prigraduju bočne kapele koje se na tijelo crkve veće u odnosu na primjer u Vodnjanu. Unatoč tome što je kod obje crkve desna bočna kapela ponešto plića, u tlocrtu se stvara tlocrt križa koji je više nalik na grčki nego na latinski. U tom segmentu, kao i u jednostavnoj artikulaciji unutrašnjosti, ove crkve usporedive su sa crkvom sv. Jurja u Brseču. Crkva u Kostanjici ističe se po svetištu

koje je nadsvođeno kupolom, dok se u jednoj kapeli nalazi češki, a u drugoj bačvasti svod, a specifični su i „rukom oblikovani dekorativni motivi“ u štuku.⁹⁶

Slična genezi brsečke crkve sv. Jurja ona je župne crkve sv. Jurja u Boljunu. Datacija starije građevine je poprilično nesigurna, no dogradnja bočnih kapela vjerojatno se odvila 1640. godine, gotovo u isto vrijeme kada se sanirala i dograđivala brsečka crkva.⁹⁷ Međutim, u boljunskoj crkvi naglašeno je longitudinalno kretanje u prostoru, budući da je se u tlocrtu građevine ocrta latinski križ. Kao i svaka od crkvi iz tipske skupine, brsečka je u potpunosti jedinstvena, nastala tijekom stoljeća dograđivanja i pregrađivanja. Slijedom ove analize vidljivo je kako se sličan tip građevine javlja s jedne i druge strane austrijsko-mletačke granice. Unatoč tome što su Istru dijelile države potpuno različitih kulturno-umjetničkih tradicija, poticaji gradnje bili su jednaki s obje strane, posebice u 17. stoljeću, a oni se uglavnom svode na funkcionalne zahvate povećanja sakralnog prostora te obnove nastradalih građevina.

5.2. Crkva sv. Stjepana Mučenika

Crkva sv. Stjepana Mučenika grobljanska je kapela, a nalazi se na jedinom groblju u bližoj okolini Brseča, smještenome izvan grada, na putu koji vodi prema brsečkoj lučici. Crkva je jednobrodna, s ravnim začeljnim zidom. Izvorna romanička građevina bila je pravilno orijentirana, ali je tijekom barokne pregradnje promijenila orijentaciju koja je sada u smjeru sjever-jug sa svetištem usmjerenim prema sjeveru.⁹⁸ Ostaci romaničkog zdanja još su vidljivi na istočnom, sjevernom i zapadnom zidu. Južni zid stare crkve porušen je tako da bi crkva bila produžena prema jugu. Nova, tj. barokna je crkva poprilično velika u odnosu na druge ladanjske crkve Brsečine. Na zapadnom zidu jasan je obris starog ulaza u crkvu koji je kasnije zatvoren, a iznad kojeg je ugrađen kamen s trima uklesanim kružnicama u kojima se nalazi križ. Na istočnoj strani nalazi se zazidani prozorski otvor s okvirom od klesanog kamena, kojeg V. Munić datira u 13. stoljeće.⁹⁹

Pročelje je jednostavno, plošnog zidnog plašta i osim navedenih spolija nema arhitektonskih dekoracija zidne površine. Ulazna vrata naglašena su kamenim okvirom koji je ukrašen klesanim vegetabilnim ornamentom. Nadvratnik je jednostavno profiliran, dok su na dovratnicima izvedene palmete i rozete. Vrata flankiraju dva kvadratna prozora s kamenim

⁹⁶ Marković, V. (bilj. 93), 34.

⁹⁷ Marković, V. (bilj. 93), 29.

⁹⁸ Bradanović, M., 2008. (bilj. 42), dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=411>, pristupljeno 28. 3. 2019.

⁹⁹ Munić, V. (bilj. 87), 160.

okvirom, a u središnjoj osi gornjeg dijela zabatnog pročelja nalazi se barokni polukružni, odnosno termalni prozor, iznad kojeg se uzdiže poveći zvonik na preslicu s dva zvona. Preslica je asimetrična, s većim lijevim otvorom i upućuje na lokalnog majstora.

Unutrašnjost crkve je vrlo jednostavna u tlocrtu i prostoru. Na zidovima se u tragovima naziru ostaci zidnog oslika, tj. jednostavnih posvetnih križeva, a unutrašnjost dobiva dovoljno svjetlosti od dvaju velikih baroknih prozora. Crkva je unatrag deset godina pokrivena novim otvorenim drvenim krovom, no unutrašnjost je zapuštena i u poprilično lošem stanju te čeka novu obnovu.

Slika 19 i 20. Pročelje i unutrašnjost crkve sv. Stjepana na brsečkom groblju, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

5.3. Crkva sv. Marije Magdalene

Na otprilike deset minuta hoda sjeverozapadno od povijesne jezgre Brseča, na izbočenoj litici iznad zaklonjene uvale u kojoj se smjestila lučica, podignuta je crkva sv. Marije Magdalene. Zbog takvog položaja vidljiva je s obje prometnice koje vode prema Rijeci, ali i s mora. Riječ je o jednobrodnoj crkvi malih dimenzija, orijentiranoj u smjeru istok-zapad. Građena je od kamena, ali je kasnije u cijelosti ožbukana. Na kamenom nadvratniku uklesana je godina 1872., no crkva je mnogo starija od tog datuma koji se najvjerojatnije odnosi na

godinu jednog od obnavljanja. Datira se u 15. stoljeće te je uz župnu crkvu i crkvu sv. Stjepana među najstarijim građevinama na području Brsešćine.¹⁰⁰

Slika 21 i 22. Pročelje i unutrašnjost crkve sv. Marije Magdalene, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

Njezin istočni dio zaključen je ravnim zidom, a u tlocrtu se raspoznaje pravokutna apside upisana u ravnom začeljnom zidu i svođena šiljasto-bačvastim svodom. Zapadno pročelje je jednostavno i plošno, otvoreno samo vratima s klesanim kamenim okvirom. Uz vrata i južni zid prilikom posljednje obnove dozidane su klupice od kamena. Na vrhu zabatnog pročelja uzdiže se zvonik na preslicu. Zabat zapadnog i istočnog pročelja viši je od dvoslivnog krova što prema M. Franković upućuje na nekadašnji biljni pokrov koji je prilikom kasnijih obnova crkve zamijenjen kupama kanalicama.¹⁰¹ Osim ulaznih vrata, crkvu otvaraju dva prozora. Onaj veći nalazi se na južnom zidu, uz apsidu, a uokviren je kamenim rubnjacima. Drugi, izrazito mali otvor nalazi se na istočnom zidu, u središtu apside. Crkva je građena od kamena lomljenca uz uporabu vezivnog materijala, a kasnije je ožbukana.¹⁰² Unutrašnjost je također jednostavna, površine su plošne i glatke, a naziru se i ostaci fresaka koji su nekad pokrivali zidove crkve. Lađa je bila najvjerojatnije bila zaključena otvorenim krovijem. U apside se nalazi oltar širokog zidanog stipesa na kojeg je postavljena kamena ploča oltarne menze.

¹⁰⁰ Bradanović, M., 2008. (bilj. 42), dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=411> , pristupljeno 28. 3. 2019.

¹⁰¹ Franković, M., 1994. (bilj 92.), 227.

¹⁰² Franković, M., 1994. (bilj 92.), 227.

Prije obnove koja je dovršena 2009. godine, crkva je bila u poprilično lošem stanju, zapuštena, s krovom koji je prokišnjavao. Prilikom obnove zamijenjeno je krovište, istovjetno onome na crkvi sv. Stjepana. Dovratnici sa stiliziranim vegetabilnim ornamentom u vidu palmeta i ruža uz crkvena vrata za koje se smatralo da su postavljeni tijekom obnove 1872. godine, zamijenjeni su suvremenim klesanim varijantama. Literatura navodi da je ornament bio identičan je onome na ulazu u crkvu sv. Stjepana, stoga se kamena plastika obaju crkvi prema uklesanoj godini na crkvi sv. Magdalene datirala u osmo desetljeće 19. stoljeća.¹⁰³ Međutim, ukoliko su dovratnici sv. Magdalene bili nalik onima na portalu obližnje crkve sv. Stjepana moguće je da su ipak bili izvedeni znatno ranije, odnosno u razdoblju baroka. Na to upućuju i drugi elementi te faze arhitektonske plastike crkve sv. Stjepana, osobito polukružno oblikovani otvor nad portalom i preslica za zvona nad pročeljem.

5.4. Crkva sv. Križa

Barokna crkva sv. Križa podignuta je nedaleko od sjevernog dijela nekadašnjih gradskih zidina 1727. godine, o čemu svjedoči natpis postavljen iznad ulaza.¹⁰⁴ Crkva je malih dimenzija, orijentirana u smjeru sjever-jug, s tim da se ulaz nalazi na južnom zidu. Pročelje joj je poprilično jednostavno, vrlo nalik pročelju grobljanske crkve sv. Stjepana, iako je ono crkve sv. Križa manjih proporcija. Ulazna vrata¹⁰⁵ s kamenim rubnjacima flankiraju dva kvadratna prozora ispod kojih su dozidane kamene klupice, dok se u središnjoj osi nalazi barokni termalni prozor, a na vrhu zabata zvonik na preslicu. Zidni plašt otvoren je s po jednim pravokutnim prozorom postavljenim visoko na zapadnom i istočnom zidu građevine, dok začeljni zid ravno zaključuje istočni dio crkve. Lađa, koja je zaključena bačvastim svodom, vrlo je svijetla i prostrana, za razliku od onih starijih brsečkih crkvi, građenih u srednjovjekovnoj tradiciji bez raščlambe zidnog plašta velikim otvorima.

Unatoč stagnaciji graditeljske djelatnosti u Brseču 18. stoljeća, crkva sv. Križa dokazuje da se u naselju gradilo i prvih desetljeća tog stoljeća, što dokumentira datirani natpis na crkvi.

¹⁰³Munić, V. (bilj. 87), 160.

¹⁰⁴ Natpis u prijevodu glasi: „IZ ČISTE POBOŽNOSTI ŠTOVANJAPRESVETOGA KRIŽA S OSTALIM DOBROČINITELJIMA OVU CRKVU PODIGLA JE ZAJEDNICA BRSEČA. GODINA 1727.“ preuzeto iz: Franković, M., 1994. (bilj 92.), 228.

¹⁰⁵ Iako se radi o temi koja je izvan konteksta ovog rada, važno je spomenuti i drvene vratnice obložene bakrom koje su rad kipara Ljube de Karine. Postavljene su 1995. godine. Unatoč suvremenom likovnom izričaju, vratna krila crkvice na kojima je prikazana tema *arbor vitae* efektan su ukras i u savršenom su skladu s jednostavnim linijama barokne građevine.

Stoga se situacija u Brseču može usporediti s onom u Mošćenicama i Lovranu početkom 18. stoljeća, kada ti gradovi doživljavaju procvat izgradnje u baroknom stilu.

Slika 23. Pročelje crkve sv. Križa, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

5.5. Crkve sv. Martina, sv. Jelene i sv. Nikole

Ove crkve valja spomenuti zbog svoje pripadnosti brsečkoj župi. Johann Weikhard Valvasor u sedmoj knjizi svoje monografije *Die Ehre des Herzogthums Krain* donoseći popis župa, župnih crkava i njihovih filijanih crkvi, zabilježio ih je kao pobočne crkve župnoj crkvi sv. Jurja.¹⁰⁶ Od Brseča su udaljene nekoliko kilometara te se danas nalaze u zasebnim naseljima. Crkva sv. Martina nalazi se u mjestu sv. Jelena na staroj prometnici Rijeka-Pula, koja podno padina Učke, a na sigurnoj udaljenosti od mora, povezuje Brseč i Mošćenice. Bila je obnovljena u prvoj polovici 20. stoljeća. Crkva je manjih dimenzija, jednostavnog pročelja. U tlocrtu je pravokutna, jednobrodna, s izbočenom polukružnom apsidom na začelju.

Crkva sv. Jelene također se nalazi u mjestu sv. Jelena. Crkva je veća od prethodno spomenutih sakralnih spomenika, no još uvijek razmjerno malih dimenzija. Njeno pročelje naglašeno je preslicom i prostranom lopicom, jedinom do danas očuvanom na prostoru Brsečine. I tlocrt joj je specifičan, budući da su na uglovima pravokutne lađe smješteni masivni zidani potpornji, koji pročelje oblikuju u trapez, dok je oltar smješten uz začeljni zid lađe – svetište nije naglašeno apsidom kao u dosadašnjim crkvama. Prema nekim zapisima, na crkvi

¹⁰⁶ Munić, V. (bilj. 87), 66.

se nekoć nalazio kameni ulomak s glagoljskim natpisom i godinom 1631., a danas se smatra izgubljenim.¹⁰⁷

Crkva sv. Nikole nalazi se u mjestu Golovik, također uz staru prometnicu Rijeka-Pula. Vrlo je nalik crkvi sv. Marije Magdalene u tlocrtu i izgledu pročelja. Malih je dimenzija, pravokutnog tlocrta, s upisanom polukružnom apsidom. Pročelje kapele naglašeno je visokim zvonikom na preslicu koja bi svojim oblikom trorogog završetka mogla upućivati na srednjovjekovno podrijetlo crkve.¹⁰⁸

5.6. Crkve sv. Margarete, sv. Andrije i sv. Trojstva

Ovih crkvi više nema, no poznato je da su postojale zbog spomena Valvasorovom djelu. Crkva sv. Margarete također je zabilježena i na Trostovoj grafici Valvasorovoj koja pokazuje da se nalazila uz zapadni ulaz u Brseč, a na tom se mjestu danas nalazi stambena građevina. Na grafici je prikazana kao jednobrodna građevina manjih dimenzija s lopicom ispred ulaza i zvonikom na preslicu. Crkva sv. Andrije nalazila se sa zapadne strane ceste Rijeka-Pula, ali njezini ostaci nisu sačuvani. Od crkve sv. Trojstva sačuvani su kameni temelji, a pretpostavlja se da je porušena početkom 20. stoljeća.¹⁰⁹ Važno ih je spomenuti kao sastavni dio povijesnog kulturnog krajolika Brseščine.

¹⁰⁷ Franković, M., 1994. (bilj. 92), 227.

¹⁰⁸ Franković, M., 1994. (bilj 92.), 228.

¹⁰⁹ Franković, M., 1994. (bilj 92.), 228.

6. Stambena arhitektura

Stambena arhitektura Brseča usko se veže uz kasnija razdoblja, posebice 17. stoljeće, kada cijela Istra doživljava „revitalizaciju osnovnih životnih funkcija“ što će potaknuti uzlet graditeljstva u razdoblju u kojem prevladava mir.¹¹⁰ Stambena arhitektura prethodnog razdoblja vjerojatno je pretrpjela razaranja u austrijsko-mletačkim sukobima. U prvoj fazi stambene gradnje koju se može pouzdano utvrditi, kuće se smještaju unutar gradskih bedema, no sa stabiliziranjem političke situacije dolazi do opadanja važnosti fortifikacijskog sklopa, i već u idućem graditeljskom uzletu kuće se grade na samim zidinama, bilo na njihovim temeljima, bilo na način da se bedemi koriste kao potporni zid novogradnje ili kao građevinski materijal. Ograničeno gabaritima prenamijenjenih gradskih fortifikacija, naselje se smjestilo na skučenom terenu, i time uvjetovalo gradnju kuća u vis. Stambene građevine stoga površinski ne zauzimaju velik udio ukupnog gradskog prostora, ali su uglavnom vrlo visoke i u nekim slučajevima dosežu i do četiri etaže. Brseč se pritom ne razlikuje od ostalih liburnijskih gradića, budući da svi dijele istu urbanu morfologiju. Ona se oslanja na tipičnu pučku kuću malih tlocrtnih dimenzija, s konobom u prizemlju i životnim prostorom te prostorom za spavanje raspoređenima po gornjim katovima, dok se jedino individualne kuće imućnijih stanovnika ističu svojom veličinom ili arhitektonskim ornamentima.¹¹¹

O graditeljskoj djelatnosti Brseča najbolje dokaze pružaju sačuvani kameni spomenici s natpisima na glagoljici i latinici. Najstariji poznati natpis pisan glagoljicom uklesan je na potprozorniku kuće br. 34, u puku poznate kao kuća „pokojne Ulije“, koji je ondje ugrađen kao spolij i stoji kao dokaz neke ranije gradnje koja se dogodila 1561. godine.¹¹² Danas nije poznato na kojoj se građevini taj natpis izvorno nalazio. Još se tri glagoljska natpisa na brsečkim kućama datiraju u posljednju četvrtinu 16. stoljeća, i svjedoče o izgradnjama prije zloglasnog Uskočkog rata. Jedan od navedenih dvojni je natpis koji bilježi dvije datacije: godinu 1590. i 1605. On se nalazi na nadvratniku napola urušenog gospodarskog objekta nasuprot kući br. 33. Takva dvostruka datacija možda upućuje na godinu gradnje i godinu obnove objekta koji je stradao u kratkom rasponu od petnaest godina. Godine 1607. datiran je još jedan nadvratnik koji pritom spominje i svećenika Ivana Valčića. Natpis na glagoljici govori o „gradnji isprva prizemne kuće“ koja je kasnije prenamijenjena, a nadvratnik s natpisom kao spolij ugrađen pod strehu

¹¹⁰ Magaš, O., Autohtona stambena kuća u Brseču i mogućnost njezine revitalizacije, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994., 157.

¹¹¹ Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 284.

¹¹² Fučić, B., *Glagoljski natpisi*, Zagreb, 1982., 109.

pročelja kuće (kuća br. 40).¹¹³ Još jedna stambena građevina datirana je nadvratnikom, i to u 1654. godinu. Radi se o kući br. 36, a pripadala je svećeniku Grguru Mavroviću koji podiže bočne kapele uz župnu crkvu. Godina je latinicom uklesana uz Mavrovićev grb koji dokazuje njegovu donaciju, budući da je oporučno ostavljena kao benificij svećenicima iz njegove obitelji, ukoliko ih je bilo u određenom trenutku.¹¹⁴ Zgrada je u puku poznata i kao „Mašunerija“. Iznad portala kuće br. 26., odnosno tzv. Kučićeve kuće, nalazi se ploča s latinskim natpisom i godinom 1683.¹¹⁵ Ta se kuća u predaji spominjala kao „brsečki samostan“, ali se po svemu sudeći radilo o stambenoj kući u crkvenom posjedu koju su upotrebljavali svećenici tog područja. Od sredine 17. stoljeća pojavljuju se datacije kuća koje su uklesane u ključni kamen polukružno zaključenih portala ili zabilježene na ravnim kamenim gredama ulaznih vrata, arhitravnih portala i kamenih natprozornika, i to godinama 1638. (portal *toša*), 1640. (dvije kuće uz župni dvor i kuća br. 21.), 1643. (natprozornik na kući br. 17), 1651. (lučni portal u Pregradu), 1653. (portal Kučićeve kuće) i 1672. (portal konobe „Mašunerije“).¹¹⁶

Slika 24. Portal Kučićeve kuće, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

¹¹³ Fučić, B., 1982., (bilj. 112), 109.

¹¹⁴ Viškanić, D. (bilj. 36), 98.-99.

¹¹⁵ Ovu godinu iščitava D. Viškanić, dok je O. Magaš čita kao 1685. i zaključuje da se radi o sekundarnoj uporabi ploče, u: Magaš, O., 1991., (bilj. 40), 295.

¹¹⁶ Magaš, O., 1994., (bilj. 27), 136.

Ovaj kratki osvrt na brsečku epigrafiku ide u prilog osebujnoj graditeljskoj djelatnosti od sredine 16. stoljeća. Iako je područje naseljeno od sredine 14. stoljeća, možemo pretpostaviti da je građevinski materijal starijih građevina (ukoliko ih je bilo) upotrijebljen prilikom izgradnje novih kuća od 17. stoljeća, a posebice nakon 1618. godine. Sačuvanih kamenih spomenika s natpisima na glagoljici i latinici nema mnogo, ali s obzirom na mjerilo naselja radi se o značajnom broju spomenika koji upućuju na datiranje postojećih kuća ili onih koje su se nekad u Brseču nalazile. Treba imati na umu da se većina starijih kamenih natpisa nalazi u sekundarnoj uporabi, stoga se može pretpostaviti da je takvih spomenika nekoć bilo i mnogo više, a možda u budućnosti još koji dokaz gradnje iz prethodnih stoljeća ugleda svjetlo dana. Od sredine 17. stoljeća u čitavoj Istri, pa tako i u Brseču, zamjetan je rast natalieta, popraćen procvatom graditeljstva tijekom kojeg se mahom nižu kasnorenesansne kućice jednostavne izvedbe pročelja. Njihova tipična dekoracija svodi se na datirane portale, među kojima se ističe tip lučnog portala s istaknutim ključnim kamenom u kojem je uklesana datacija.

Slika 25. Portal dvorišta u Lovranu, Stari grad 74, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

Portal Kučićeve kuće (slika 24) možda je najreprezentativniji primjer takvog portala te se može usporediti s primjerima ostalih gradića liburnijske Istre, primjerice onim uz dvorište kuće

na adresi Stari grad 74 (slika 25). Datiran je godinom 1678. uklesanom u ključni kamen, što znači da nastaje dvadeset i pet godina nakon onoga u Brseču. Oblikovno su vrlo slični, stoga je moguće da su proizvod iste klesarske radionice koja je mogla djelovati na području čitave liburnijske obale.¹¹⁷

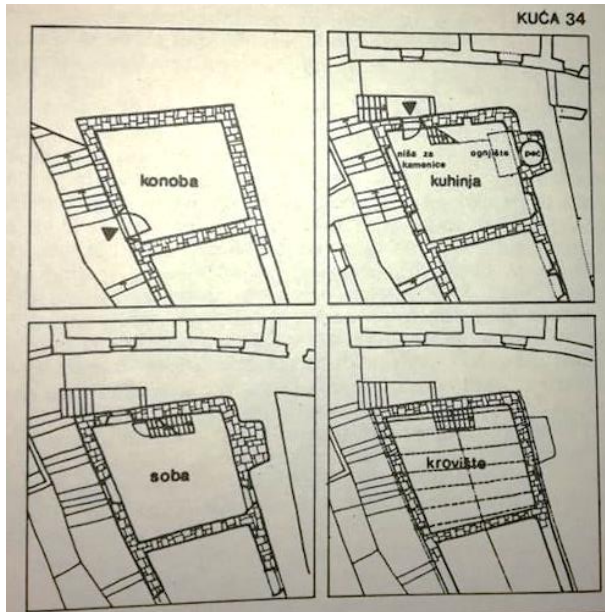
Prema O. Magaš tipologija brsečke kuće ranog novog vijeka zasnovana je na slavenskoj nastambi koja je organizirana oko ognjišta, pritom ograničena datostima strmog i uskog terena.¹¹⁸ Gotovo sve građevine podignute su na živoj stijeni koja je vidljiva u prizemnom dijelu većine stambenih objekata u gradu. U brsečkim javnim prostorima to je možda najbolje prezentirano u današnjem galerijskom prostoru koja se nalazi uz rodnu kuću književnika Eugena Kumičića, smještenoj na jugoistočnom dijelu naselja. Prizemne su prostorije u većini slučajeva korištene za gospodarske funkcije, uglavnom konobe i štale u kojima su boravile domaće životinje. Sve građevine unutar naselja (uz iznimku župne crkve) dijele barem jedan zid sa susjednim objektom – nema niti jedne slobodnostojeće kuće, pa naselje djeluje kao zbijena no ujednačena i skladna cjelina. Većina objekata ima po dva slobodna pročelja, neka po tri, a neka samo jedno. Kuće su u tlocrtu uglavnom oblika nepravilnog kvadrata, a javljaju se i izraženo nepravilni tlocrti nalik na trapez (kuća br. 42), kao i izduljeni uski tlocrt minimalne širine stambenog prostora (kuća br. 20).¹¹⁹ Ulazi u kuću vrlo su domišljato izvedeni, također u skladu s ograničenjima koje nameće kaskadni teren grada. Ulaz u stambeni dio kuće od tla je najčešće odignut stubama, odnosno podestom, ispod kojeg se u velikom broju slučajeva nalazi ulaz u konobu, odnosno, prizemnu ili ukopanu prostoriju. Suterenske prostorije mogu imati ulaz sa bočne ili suprotne strane kuće, tako da svaki dio kuće ima ulaz na kotama različitih visina, dok je pristup stambenom dijelu izravno s terena prisutan samo na južnom dijelu naselja, a ulaz u suterenski dio se onda rješava ukopavanjem ispod razine terena. Kako je raspoređena tipična brsečka kuća moguće je vidjeti na slici 26 koja prikazuje kuću br. 34. Kuća je podijeljena na tri osnovne funkcije: gospodarski prostor, životni prostor i prostor za spavanje. Životni prostor, odnosno kuhinja, namijenjen je za boravak tijekom dana; ondje se kuha, jede i boravi. Organiziran je oko kamenog ognjišta s napom, a uglavnom se smješta u jedan od kutova kuhinje. Uz ognjište se uglavnom nalaze drvene stube koje vode na gornji kat gdje se nalazi spavaonica. Prozorski otvori rastvaraju gotovo sva slobodna pročelja objekata. Na nižim

¹¹⁷ Usp. Bradanović, M., Graditeljstvo Lovrana u kasnom srednjem i ranijem novom vijeku, u: *Zbornik Lovranščine*, knjiga 1, Lovran, 2010., 215.-154.

¹¹⁸ Magaš O., 1994. (bilj. 110), 157.

¹¹⁹ Magaš O., 1994. (bilj. 110), 157.

etažama oni su manji iz praktičnih razloga, odnosno zbog blizine susjednih građevina, no viši katovi imaju veće prozorske otvore.

Slika 26. Tlocrt kuće 34 (Prema O. Magaš, *Autohtona stambena kuća u Brseču i mogućnost njezine revitalizacije*, 1994.)

U 19. stoljeću tipologija stambene kuće doživjet će modifikaciju, a nove građevine imat će odvojene životne prostore što će postati standard modernog stanovanja. Tada se nadograđuje i pregrađuje velik broj postojećih kuća, realiziraju se novogradnje (npr. na mjestu srednjovjekovnog kaštela podiže se kuća Tome Kumičića), dvije starije nastambe često se zbog potreba modernog doba spajaju u veću jedinstvenu kuću, a u to vrijeme dolazi i do formiranja predgrađa koje izlazi iz prstena srednjovjekovnog naselja. Međutim, nekoliko je kuća sačuvano gotovo u potpunosti u svom izvornom obliku, a najstarije i najbolje očuvane su one uz južni dio gradskih zidina.¹²⁰

6.1. Kuća „pokojne Ulije“ i „Mašunerija“

Jedna od najstarijih stambenih građevina, koja se do 20. stoljeća očuvala u izvornom obliku pa je stoga dobro dokumentirana, kuća je „pokojne Ulije“, pod kućnim brojem 34. Krajem prošlog stoljeća kuća se preuredila za potrebe smještaj ambulante, a njezina suterenska prostorija za prostor mjesne zajednice. Ranije je spomenuta s obzirom da je u njeno južno pročelje ugrađen kameni spolij s glagoljskim natpisom iz 1561. godine. Kuća je bila tipična

¹²⁰ Magaš, O., 1994., (bilj. 27), 140.

autohtona nastamba s konobom u suterenu, stambenim prostorom na katu i krovu na posljednjoj etaži. Očuvan je izvorni ulaz u stan na sjevernoj strani građevine, s kamenim stubama na podestu, kao i ulaz u konobu na zapadnom pročelju. Stambeni prostor činila je jedna prostorija u čijem se kutu nalazilo ognjište.

Kuća se nalazi u najstarijem dijelu grada, a smještena je na uličnom potezu koji vodi od zapadnog ulaza u grad s današnjom ložom. U tlocrtu je kuća nepravilni kvadrat s dimnjakom koji izlazi iz zida na istočnoj strani. Nedavno prežbukana vanjšina kuće nije upadljiva. Zapadno pročelje raščlanjuju vrata konobe i tri pravokutna oblikovana prozorska otvora uokvirena kamenim gredama. U okviru prozora na prvom katu ugrađen je spolij s glagoljskim natpisom. Istočno pročelje okrenuto je prema uličici širokoj otprilike jedan metar, dostupnoj samo stanarima okolnih kuća, dok južni zid dijeli sa susjednom građevinom.¹²¹

Međutim, najreprezentativnija stambena građevina koja ulazi u opus graditeljstva ranog novog vijeka kuća je br. 36., poznatija kao „Mašunerija“. Dao ju je podići svećenik Grgur Mavrović 1654. godine. Ime kuće proizlazi iz riječi *mansionaria*, u smislu zaklade, a naziv je tijekom stoljeća dobio izmijenjenu pučku inačicu.¹²² Kuća je smještena na istom uličnom potezu kao i prethodni primjer, ali sjevernije od lože. U tlocrtu je izduljena, u obliku nepravilna pravokutnika, podignuta na tri, odnosno četiri razine uključivši i konobu, a njezino pročelje prati kaskadni pad terena.

Za skromne brsečke standarde tog razdoblja, Mašunerija je bila gospodska kuća, s mnogobrojnim prostranim prostorijama. Prvi kat prostire se iznad uličice koja spaja zapadni s istočnim dijelom naselja, stoga je njeno pročelje otvoreno voltom koja dopušta prolaz prema drugoj strani. Ulaz u konobu nalazi se na desnom dijelu pročelja, a naglašen je lučnim portalom s ključnim kamenom na kojemu je uklesana godina 1672. Ulaz u stambeni dio na lijevom je dijelu pročelja, na višem dijelu terena, a ono je izvedeno u obliku arhitravnog portala čiji je nadvratnik ukrašen grbom obitelji Mavrović i latinskim natpisom koji u prijevodu glasi:

„Gospodin neka čuva dolazak i odlazak tvoj – godine gospodnje 1654.“¹²³

Na prvom katu pročelje je otvoreno četirima pravokutno oblikovanim prozorskim otvorima recentnoga postanka, a na drugom katu dvama manjima, koji imaju profilirane vijence. Taj par otvora dimenzijama i oblikovanjem odgovara vremenu koje je zabilježeno kao vrijeme gradnje

¹²¹ Franković, M., 1984. (bilj. 60), 38.

¹²² Fučić, B., 1994. (bilj. 72), 121.

¹²³ Prijevod preuzet iz: Viškanić, D. (bilj. 36), 99.

ovoga zdanja. Stambena gradnja ranog novog vijeka u Brseču poprilično je neupadljiva i ne odaje odrednice stila. Iako grad doživljava graditeljski procvat u 17. stoljeću, arhitektonska artikulacija poprilično je siromašna i stoga se ne može mjeriti s reprezentativnijim gradskim kućama koje se podižu u drugim gradovima liburnijske Istre. Pojedinačno promatrano stambena arhitektura Brseča nema veću povijesnoumjetničku važnost, ali se ukupno promatrano ona očituje u vrijednosti izrazito dobro očuvane stare gradske jezgre.

Slika 26 i 27. Ulaz u kuću „pokojne Ulije“ i pročelje „Mašunerije“, snimila: Iva Kuljiš, 2019.

7. Zaključak

Brseč se kao malo naselje razvio na morskoj litici podno Sisola. Povijest Brseča nije dovoljno istražena, pogotovo nedostaje podataka arheoloških istraživanja pa se stoga ne zna kada je naselje nastalo mada materijalni nalazi jednog arheološkog sondiranja ali i tlocrt njegove povijesne jezgre upućuju na mogućnost postojanja prapovijesnog gradinskog naselja pa i manjeg antičkog naselja. Tijekom dugog niza stoljeća područje Brsećine vjerojatno je bilo pogranična zemlja različitih naroda i država poput Histra i Liburna u prapovijesti te Hrvatskog kraljevstva i njemačkih zemalja. Temeljem povijesnih izvora moguće je sasvim precizno utvrditi pogranični status Brseča u vremenu formiranja granice između austrijskih zemalja i Mletačke Republike. Iz tih je razloga stradavalo tijekom prošlosti, osobito često bilo je na udaru ratova i pljačkaških pohoda u razdoblju austrijsko-mletačkih obračuna tijekom ranog novog vijeka. Unatoč graničnoj važnosti za sigurnost austrijskih posjeda, periferni položaj malog pograničnog grada na granici s Mletačkom Republikom nije mu omogućio adekvatni kulturni razvoj tim više jer cijeli prostor Pazinske knežije u ranom novom vijeku Austriji nije bio od veće važnosti.

Urbanističko-arhitektonska slika Brseča odraz je pogranična položaja, mletačkih razaranja i gospodarskih ograničenja prisutnih na krševitom brdskom području s otežanim pristupom moru. Međutim, ono što se sa sigurnošću može tvrditi jest da srednjovjekovni kaštel *Brishetz* postoji 1342. godine, kada je spomenut u ugovoru o podijeli zemalja goričkih grofova. Tada će postati dijelom Pazinske knežije. Vjerojatno se već u 15. stoljeću razvio u srednjovjekovni gradić sa svim bitnim obilježjima urbane sredine. Iako se središnja zgrada kaštela i župna crkva sv. Jurja okvirno datiraju u 15. stoljeće, može se pretpostaviti da su njihove najranije faze i mnogo starije. Podno tog nukleusa koje čine navedene dvije građevine, postupno se širilo naselje koje će se urbanistički formirati do sredine 17. stoljeća, tj. do vremena velikih obnoviteljskih zahvata u desetljećima nakon Uskočkoga rata.

Specifična urbanistička situacija naselja zadržala je svoju srednjovjekovnu tlocrtu dispoziciju nad kojom se uzdigla arhitektura iz razdoblja ranog novog vijeka. Naselje je nepravilnog koncentričnog tlocrta, s terenom koji se kaskadno spušta od najvišeg dijela gdje se nalaze kaštel, župna crkva i zvonik, ujedno i promatračnica i obrambena kula, prema donjim dijelovima naselja u kojem prevladava stambena gradnja. Osim na jugoistočnom, nepristupačnom liticom zaštićenom dijelu grada, čitavo je naselje bilo ograđeno gradskim zidinama koje su ga štatile od napadača. Uz kaštel i kulu koja danas nosi ulogu zvonika,

fortifikacijski kompleks osnaživale su i druge kule i ojačanja zidina donekle nalik bastionima. U novom vijeku su ti ostaci obrambenog prstena prenamijenjeni, odnosno ugrađeni u kasnije stambene objekte. Ulični potezi su uski, strmi, ograničeni organskim srastanjem stambenih jedinica u nerazdvojivu cjelinu. Naselje ne izlazi iz kasnosrednjovjekovnih perimetara, stoga se građevine dižu u vis, a kuće na nekim mjestima dosežu i do četiri etaže. Nakon opadanja važnosti obrambenog sustava, kuće su se, kao i kod brojnih sličnih istarskih primjera, gradile i tako da su nalijegale na gradske zidine, ali se sve do 19. stoljeća gotovo i da nije bilo gradilo izvan tih davno postavljenih granica, što je jasno vidljivo na Katastru Franje I. iz 1819. godine.

Fortifikacijski sustav srednjovjekovnog Brseča pokazuje važnost njegovog strateškog položaja u lancu liburnijskih utvrđenih gradova. Po svemu sudeći, srednjovjekovni kaštel najvjerojatnije je i najstariji dio grada te predstavlja jezgru naselja koje se oko njega razvilo u kasnijim razdobljima. Njegov nastanak vjerojatno seže u razdoblje prije 1342. godine, kada se već spominje u povijesnim dokumentima. Tijekom stoljeća predstavljao je sjedište namjesnika Pazinske knežije, a ujedno je služio kao *refugium tj.* pribježište za čitavo područje Brsečine u vrijeme neposredne ratne opasnosti. U 19. stoljeću srednjovjekovno je zdanje srušeno, a na njegovim temeljima izgrađena nova stambena građevina, dok je jedino zgrada „kašće“, odnosno gospodarska zgrada iz kompleksa srednjovjekovnog kaštela sačuvana u izvornom obliku. Gradski bedemi samo su fragmentarno sačuvani. Njihovi se ostaci najbolje vide na jugu naselja, gdje su ugrađeni u kasnije podignuta stambena zdanja, kao i na sjeveroistočnom dijelu, odnosno iza svetišta župne crkve sv. Jurja gdje su dugačke oko 25 metara i dosežu gotovo do pune visine. Izravno su povezane s visokom obrambenom kulom, današnjim zvonikom, jedinom preostalom vertikalom naselja koja mu pruža specifičnu vizuru.

Sakralna arhitektura najbolje je očuvan korpus srednjovjekovne gradnje na području Brseča. Najreprezentativnija građevina župna je crkva sv. Jurja. Datacija njenog najstarijeg dijela, još uvijek nije definirana, ali se svakako smješta prije 1470. godine kada su datirane freske majstora Alberta iz Konstanza koje se još uvijek fragmentarno sačuvane nalaze na unutarnjem licu perimetralnih zidova lađe. Niti njezine kasnije pregradnje nisu konačno datirane. One se odnose na proširenje u zoni svetišta, koje se dogradnjom povećava i produbljuje. Novo svetište poligonalno je tlocrtno izvedeno. Nadogradnjom i preoblikovanjem zapadno pročelje poprima novi renesansni izgled. Pouzdano su datirane jedino dogradnje bočnih kapela koje se podižu sredinom 17. stoljeća. Faznost izgradnje ove crkve prilično je složena, zasad je izostala monografska obrada pa su sve pretpostavke donesene u radu strogo uvjetne prirode. Crkva se tipološki smješta među crkve s patuljastim transeptom. Problem koji

se time otvara je da u tlocrtu crkva sv. Jurja više nalikuje grčkom nego latinskom križu, a kapele su previše prostrane da bi se smatrale patuljastima. Prigradnja pobočnih kapela realizacija je domašaja lokalne graditeljske radionice koju je teško povezivati s tipologijom arhitektonski složenijih predložaka.

Repertoar sakralne arhitekture Brseča obogaćen je i crkvama sv. Stjepana, sv. Marije Magdalene i sv. Križa, koje se nalaze u blizini naselja, a izvorno su još izrazitije predstavljale dio njegova kulturnog krajolika. Sv. Stjepan i Sv. Marija Magdalena srednjovjekovne su građevine, a tijekom stoljeća doživljavaju veće ili manje obnove koje će utjecati na njihov današnji izgled. Sv. Stjepan, izvorno romanička crkva, temeljito je pregrađena u razdoblju baroka, kada se njegova lađa produžuje i mijenja orijentaciju. Sv. Marija Magdalena datira se u 15. stoljeće, a njezina unutrašnjost bila je oslikana freskama koje su danas samo fragmentarno očuvane. Crkva sv. Križa podignuta je neposredno uz nekadašnje gradske bedeme 1727. godine, što je čini jedinom sigurnom datiranim sakralnom građevinom na području Brseča. Sve crkve koje su spomenute u radu izrazito su slabo istražene i nedovoljno zastupljene u literaturi, a budući da su tijekom zadnjih stoljeća bile poprilično zapuštene, njihovo loše stanje zahtijevalo je mnoge sanacije tijekom zadnjih desetljeća. Međutim, tijekom obavljenih radova uglavnom nisu provedena adekvatna konzervatorska istraživanja, stoga je o njihovom stanju dostupno vrlo malo podataka.

Posljednja stavka ovog rada obuhvatila je stambenu arhitekturu Brseča u razdoblju ranijeg novog vijeka. Najstarije cjelovitije očuvane stambene građevine potječu iz 17. stoljeće, kada se podižu na srednjovjekovnoj urbanističkoj shemi. Stambena arhitektura izrazito je skromna i ne odražava elemente stila, stoga su od pomoći datacije uklesane u lučne i arhitravne portale prema kojima se građevine smještaju u razdoblje baroka. Njihova vrijednost stoga je kulturno-povijesna, budući da je areal stare gradske jezgre izrazito dobro očuvan u urbanističkom smislu.

Zbog mletačkog osvajanja i ratnog razaranja arhitektonski slojevi kasnog srednjeg vijeka tek su fragmentarno sačuvani. Rušenja i pregradnje tijekom 19. i 20. stoljeća poput rušenja kaštela dodatno su nam otežali analizu. Brsečke ladanjske crkve poput sv. Marije Magdalene i fragmenti srednjovjekovnog ziđa župne crkve donekle omogućuju analizu gradske arhitekture 15. stoljeća. Ukupno promatrano možemo zaključiti da je nakon Uskočkoga rata uslijedila arhitektonska obnova Brseča koja je bila vrlo intenzivna u razdoblju od polovine 17. do prvih desetljeća 18. stoljeća. Ovim se radom nastoji ukazati na umjetničku, kulturno-povijesnu, etnografsku i ambijentalnu vrijednost Brseča kasnog srednjeg i ranog novog vijeka. Vrlo malo literature s područja povijesti umjetnosti i srodnih znanosti bavi se proučavanjem ove izuzetno

zanimljive i važne cjeline za područje Liburnije, a ona koja postoji već je zastarjela i ne pruža dovoljno dobar uvid u temu. Arhitektonsko nasljeđe Brseča zaslužuje daljnja istraživanja, a ovaj je rad samo jedan od koraka koji će u tom pravcu uslijediti.

8. Popis literature

1. Basić, I., Turković, T., Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija (Liburnia Tarsaticensis) u svjetlu geografskih izvora, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 40, Split, 2013.
2. Bertoša, M., *Istarsko vrijeme prošlo*, Pula, 1978.
3. Bertoša, M., *Istra: Doba Venecije*, Pula, 1995.,
4. Bertoša, M., Vrandečić, J., *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007.
5. Bradanović, M., Arhitektonski razvoj Kršana, u: *Annales, Series Historia et Sociologia*, god. 19, br. 1, Koper, 2009.
6. Bradanović, M., *Brseč*, Istarska enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=411>, pristupljeno 28. 3. 2019.
7. Bradanović, M., Graditeljstvo Lovrana u kasnom srednjem i ranijem novom vijeku, u: *Zbornik Lovranščine*, knjiga 1, Lovran, 2010.
8. Foscan, L., *I castelli medioevali dell' Istria*, Trst, 1992.
9. Franković, B. (ur.), *Eugen Kumičić – 100 godina poslije*, Brseč, 2004.
10. Franković, M., *Srednjevjekovni Brseč*, diplomski rad, Sveučilište Vladimir Bakarić u Rijeci, Pedagoški fakultet u Rijeci, Rijeka, 1984.
11. Franković, M., Sakralni objekti u Brseču, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994.
12. Fučić, B., *Glagoljski natpisi*, Zagreb, 1982.
13. Fučić, B., *Majstor Albert iz Konstanza*, Zagreb – Brseč, 2000.
14. Fučić, B., Šetnja kroz grad, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994.
15. Greblo, S., Freska majstora Alberta (1475.) u Plominu, u: *Peristil*, vol. 39, br. 1, 1996.
16. Horvat-Levaj, K., *Barokna arhitektura*, Zagreb, 2015.
17. Jurković, I., *Istarska markgrofovija*, Istarska Enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1203>, pristupljeno 23. 2. 2019.
18. Jurković, I., *Pazinska knežija*, Istarska enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2040>, pristupljeno 2. 3. 2019.

19. Jurković, I., *Povijest: Rani srednji vijek*, Istarska Enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182>, pristupljeno 20. 2. 2019.
20. Jurković, I., *Povijest: Razvijeni srednji vijek*, Istarska Enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182>, pristupljeno 22. 2. 2019.
21. Jurković, I., *Povijest: Kasni srednji vijek*, Istarska Enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182>, pristupljeno 20. 2. 2019.
22. Kos, V., *Mošćenice*, Istarska enciklopedija, dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1811>, pristupljeno 2. 4. 2019.
23. Kudiš, N., Drveni oltari iz 17. stoljeća u župnoj crkvi Sv. Jurja u Brseču., u: *Radovi IPU*, br. 14., Zagreb, 1990.
24. Kudiš, N., Labus, N., *U kraljevskim stranama i pod Svetim Markom = vizitacije u pulskoj biskupiji na austrijskom i mletačkom području godine 1658. i 1659*, Rijeka – Poreč, 2003.
25. Lago, L., *Descriptio Histriae*, Trst, 1990.
26. Magaš, O., Prilog verifikaciji urbanog identiteta liburnijskih medijevalnih aglomeracija, u: *Pomorski zbornik*, br. 29, Rijeka, 1991.
27. Magaš, O., Urbana struktura grada Brseča, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994.
28. Magaš, O., Autohtona stambena kuća u Brseču i mogućnost njezine revitalizacije, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994.
29. Marković, V., *Crkve 17. i 18. stoljeća u Istri*, Zagreb 2004.
30. Margetić, L., Kada je Hrvatskoj oteta Brseština, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994.
31. Marušić, B., Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom, u: *Histria archaeologica V*, Sv.1-2. Pula, 1974.
32. Marasović, T., Srednjovjekovni urbanizam hrvatskih gradova na Jadranu, u: *Hrvatska i Europa : kultura, znanost i umjetnost*, Sv. 2: Srednji vijek i renesansa : (XIII. - XVI. stoljeće), Zagreb, 2007.
33. Matejčić, R., Barok u Istri i Hrvatskom primorju, u: *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982.
34. Matijašić, R., *Povijest: Kasno rimsko doba*, Istarska Enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182>, pristupljeno 22. 2. 2019.

35. Matijašić, R., *Povijest: Kraj Rimske Republike i početak Carstva*, Istarska Enciklopedija, 2008., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2182>, pristupljeno 20. 2. 2019.
36. Mohorovičić, A., *Utvrdeni gradovi i kašteli sjevernog Jadrana*, Rijeka, 1997.
37. Munić, D., Brseč na početku XVII. Stoljeća, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994.
38. Munić, V., *Sakralna arhitektura istočnoistarskih komuna od XII. Do XVIII. stoljeća*, Zagreb, 2005.
39. Munić, V., Graditeljski ansambl crkve-tvrđave Sv. Jurja Mučenika u Brseču, u: *Rijeka*, br. 8, Rijeka, 2003.
40. Pelc, M., *Renesansa*, Zagreb, 2007.
41. Sušić, Z., Valvasor o Liburniji, u: *Dometi*, god. 3, br.6, Rijeka, 1970.
42. Valvasor, J. W., *Die Ehre der Herzogthums Crain*, Laibach, 1689.
43. Škalamera, Ž., Magaš, O., *Brseč na kartografskim prikazima*, Rijeka, 2002.
44. Škalamera, Ž., Magaš, O., *Brseč na katastarskim planovima*, Brseč, 2002.
45. Vicelja-Matijašić, M., Sakralni kompleks u Brseču, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994.
46. Viškanić, D., Brsečka epigrafika, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994.
47. Zaccaria, M., *Izvješće o arheološkim istraživanjima u podrumskoj prostoriji zvonika župne crkve Svetog Jurja Mučenika u Brseču*, dostupno na: https://www.academia.edu/5945506/IZVJE%C5%A0%C4%86E_O_ARHEOLO%C5%A0KIM_ISTRA%C5%BDIVANJIMA_U_PODRUMSKOJ_PROSTORIJI_ZVONIKA_%C5%BDUPNE_CRKVE_SVETOG_JURJA_MU%C4%8CENIKA_U_BRSE%C4%8CU, pristupljeno 10. 4. 2019.
48. Žmegač, A., *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb, 2009.

9. Popis priloga

- Slika 1. Veduta Brseča Andrije Trosta iz knjige Johanna Weicharda Valvasora iz 1679. godine, dostupno na: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Valvasor_-_Brse%C4%8D.jpg, pristupljeno 15. 3. 2019.
- Slika 2. Snimak stare jezgre Brseča, u: Magaš, O., Urbana struktura grada Brseča, u: Liburnijske teme: Brseč i Brseščina, br. 8., Opatija, 1994.
- Slika 3. Portal „Mašunerije“, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 4. Katastarski plan brsečkog okruga Becka i Pfilznera iz 1819., 1:2880, Archivo di Stato di Trieste, dostupno na: <http://www.catasti.archivodistatotrieste.it/Divenire/document.htm?idUa=10652487&iDoc=10660121&first=3&last=3>, pristupljeno 20. 5. 2019.
- Slika 5. Zgrada „kašće“. Snimljeno iz dvorišta današnjeg „Kaštela“, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 6. Zgrada „kašće“. Pogled s ulice, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 7. Kaštel u Mošćenicama, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 8. Zvonik uz župnu crkvu sv. Jurja u Brseču, snimila: Iva Kuljiš
- Slika 9. Zvonik uz crkvu sv. Andrije u Mošćenicama, dostupno na: <http://ineco.posluh.hr/pgz/moscenic/m4.htm>, pristupljeno 21. 4. 2019.
- Slika 10. Zvonik uz crkvu sv. Jelene Križarice, dostupno na: <https://mapio.net/pic/p-80096552/>, pristupljeno 22. 4. 2019.
- Slika 11. Ostaci bedema na sjeveroistočnom dijelu naselja, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 12. Strijelnica na očuvanom dijelu gradskih zidina, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 13. Slika 12. Zapadno pročelje župne crkve sv. Jurja, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 14. Tlocrt župne crkve sv. Jurja, u: Munić, V., Sakralna arhitektura istočnoistarskih komuna od XII. Do XVIII. stoljeća, Zagreb, 2005.

- Slika 15. Svetište crkve sv. Jurja, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 16. Svod kapele Blažene Djevice Marije, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 17. Tlocrt crkve sv. Marije od Karmela u Vodnjanu, u: Marković, V., Crkve 17. i 18. stoljeća u sjevernojadranskoj Hrvatskoj, *Radovi IPU*, br. 42./43, Zagreb, 1999./2000.
- Slika 18. Tlocrt župne crkve u Kostanjici, u: Marković, V., Crkve 17. i 18. stoljeća u sjevernojadranskoj Hrvatskoj, *Radovi IPU*, br. 42./43, Zagreb, 1999./2000.
- Slika 19. Pročelje crkve sv. Stjepana na brsečkom groblju, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 20. Unutrašnjost crkve sv. Stjepana na brsečkom groblju, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 21. Pročelje crkve sv. Marije Magdalene, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 22. Unutrašnjost crkve sv. Marije Magdalene, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 24. Portal Kučićeve kuće, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 25. Portal dvorišta u Lovranu, Stari grad 74, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 26. Tlocrt kuće 34, u: Magaš, O., Autohtona stambena kuća u Brseču i mogućnost njezine revitalizacije, u: *Liburnijske teme: Brseč i Brseščina*, br. 8., Opatija, 1994.
- Slika 27. Ulaz u kuću „pokojne Ulije“, snimila: Iva Kuljiš, 2019.
- Slika 28. Pročelje „Mašunerije“, snimila: Iva Kuljiš, 2019.